

ԹԵՈՂԻԿԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ
varnyl@yahoo.com

Թեոդիկի *Ամենուն Տարեցոյցին* ամբողջական վերահրատարակութիւնը 2006-2011ին արագաբայլ կ'ընթանար Հալեպի մէջ. յոյս տեսած էին 1907-1925 բուականներու տասնհինգ հատորները՝ «Կիլիկիա» Հրատարակչատան սեփականատէր Մաթիկ Էպիփաթեանի նախաձեռնութեամբ, բանասէր Լեւոն Շառոյեանի խմբագրութեամբ եւ «Գալուստ Կիլիպէնկեան» Հիմնարկութեան հովանաւորութեամբ: Լուսանկարչական բժայիւնդի հրատարակութիւնը, ճոխացած՝ Շառոյեանի կազմած բազմաթիւ ու մանրակրկիտ ցուցակներով (որոնք մեծապէս օգտակար եղած են տոյն հրապարակումին ծանօթագրութիւնները պատրաստելու համար), այս ուշագրաւ գործը ժողովրդային խաւերուն եւ հետազօտողներու նոր սերունդներուն մատչելի դարձնելու կոշտած զնահատելի աշխատանք մըն էր: Դժբախտաբար, 2011ին ծայր առած սուրիական ահաւոր տագնապին 2012ին՝ դէպի Հալեպ տարածումով, ծրագիրը յօդս ցնդած է. երբ միայն չորս հատոր կը մնար ամբողջացման համար: Ոչ միայն այդ ծրագիրը, այլեւ վերջին տարիներուն սուրիահայ մշակութային ու հրատարակչական աշխուժ եռուզեռը բնականաբար քայքայուած է՝ քաղաքին եւ համայնքին գոյութենական կնճիռին զուգահեռ¹:

Այլ գործերու կարգին, Թեոդիկի հեղինակն է վերոյիշեալ անձերուն ջանքերով 2006ին Հալեպ վերահրատարակուած *Տիպ Ու Տաշիմ*², ինչպէս եւ Մեծ Եղեռնի գոհերը ցուցակագրող ու յտերծացնող *Յուշարժան Ապրիլ Տասնմէկի (1919)*³ եւ *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան* մեծարժէք հատորներուն:

Թեոդիկի անունը հայ արդի գրականութեան մէջ հոմանիշ դարձած է աւնոր հրատարակած տարեցոյցին, որ թէեւ առաջինը չէ եղած իր տեսակին մէջ, սակայն չափանիշ հաստատած է, որուն մակարդակին ոչ մէկ ուրիշը կը թուի հասած ըլլալ. «Մեր մէջ Թեոդիկ եղած է ու կը մնայ իբրեւ միակ դէմքը՝ որ լիապէս ըմբռնած է Տարեցոյցի մը կոշտը եւ կը ջանայ ամէն կերպով հաւատարիմ մնալ անոր», գրած է Յովհաննէս Ասազեանը 1916-1920ի հատորին առթիւ⁴: Նկատի չունինք, անշուշտ, գրական կամ ոչ-գրական նիւթերուն յարաբերական որակը, որոնց մէկ մասը այսօր ժամանակավրէպ կրնայ նկատուիլ. հրատարակուող մասնակներուն մէջ, դրուատիքներու կողքին, չեն պակսիր հիմնաւոր քննադատութիւններ: Անոր մահուան վաղորդայնին, Վահան Թէքեան ճշգրիտ բնութագրում մը տուած էր՝ Արտաւազդ Վրդ. Միւրմէնանին ուղղուած նամակի մը մէջ. «Աշխատող, հայերէն գիրն ու լեզուն սիրող, անշուշտ մաւել իր վրայ խօսեցնելը սիրող, այսպէս էր մեր բարեկամը՝ որուն սակայն դատողութիւնը (discernement) կը պակսէր, թէ՛ իրեն եւ թէ՛ ուրիշին համար: Եթէ այդ սիրով եւ աշխատելու ընդունակութեամբ՝ ըսածս ալ ունենար, մէկ հատիկ պիտի ըլլար եւ մեր գրականութեան առաջին վաստակատուը, գէթ վերջին 50 տարուան մէջ»⁵:

Արդարեւ, խմբագիր-հրատարակչին ցուցաբերած անխոնջ աշխատասիրութիւնը ճոխ պատկերագրողունով տարեցոյցը այլազան հետաքրքրու-

քիմներ գոհացնող ու ընթերցանութեան անսպառ աղբիւր դարձուցած է: Այսօր, ան տեղեկատուական ուրոյն արժէք ունի. 1910-1915ի հատորներուն անուանաբերքին ենթախորագրումը՝ «Ազատ Հայուն Պզտիկ Հանրագիտարանը», իր ծանուցումային բաժնին առընթեր, շատ հեռու չէր իրականութենէ: Նոր հրատարակութիւնը՝ բազմազան ցանկերու անհրաժեշտ յաւելումով, աւելի դիւրացուցած է այդ արժէքին գնահատումն ու ընկալումը:

Թէոդիկ մոյնքան նշանատու եղած է իր համբաւատը մատենադարանով, զոր Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան օրերուն կը ծրագրէր փոխադրել Երեւան, ինչպէս կ'իմանանք Սեպտեմբեր 1919ին Հանրային Կրթութեան եւ Արուեստի նախարար Նիկոլ Աղբալեանի նամակէն՝ այդ ժամանակ Պոլիս գտնուող նկարիչ Փանոս Թերլէմէզեանին⁷: Թէոդիկի քեռորդիին՝ Շահան Շահնուրի ականատեսի վկայութիւնը խիստ թելադրական է.

«Ինչ որ դրոշմուած կը մնայ յիշողութեանս մէջ, ան ալ իմ առաջին մուտքս է իր գրադարանէն ներս: Գիրքը երբեք պակաս չէր եղած մեր տունէ-բէն ներս, բայց ինչ որ կը տեսնէի իր մօտ, բոլորովին տարբեր բան էր: Մնացի անշարժ, սենեակին կեղտոնը, համակուած ըլլալով հրճուանքով մը ուրիշ բացակայ չէր ապշութիւնը: Մեր թղթակազմ գիրքերը որ իրենց անհամապատասխան ծաւալով կը մեծեմն ամէն իրական դասատրում, կը բարձրամային մինչեւ ձեռուն, համանման կազմով, եւ կը վկայէին թէ իրենց տէրը մատենամոլ մը չէ միայն, այլ թէ ունի իմացութիւնը գեղեցիկին: Չէի գիտեր, այդ տարիքիս, թէ գեղեցիկին իմացութիւնը նման է հաւատքի ներգործութեան»⁸:

Թէոդիկի բանասիրական այլեւայլ ծրագիրները, բայց գլխատուաբար *Ամէնուն Տարեցոյցի* ատելի քան քսանամեայ հրատարակութիւնը կը թելադրեն, որ ան մեծածաւալ նամակագրութիւն պահած է⁹. որուն ցոլացումներէն մէկ բանին տարուծ-տարիք քաղուածաբար արձանագրուած են տարեցոյցի իւրաքանչիւր հատորին սկիզբը: 2008ին, Նիւ Եորքի Հայց. Եկեղեցւոյ Ամերիկայի Արեւելեան թեմին կից «Զօհրապ» Տեղեկատուական Կեդրոնին մէջ, անակնկալ կերպով հանդիպեցանք շուրջ 200 էջոց թղթածրարի մը, որ կը բովանդակէ հայ զանազան գրողներ Թէոդիկին ուղղուած նամակներ, բայց նաեւ ուրիշ հասցեատէրերու ուղղուած նամակներ, բանաստեղծութիւններու եւ ձեռագրերու նմուշներ, որոնք մասամբ, կրճատ կամ ամբողջական կերպով, տեղ գտած են *Ամէնուն Տարեցոյցի* մէջ: Այս նամակագիրներէն շատերը յաճախակի թղթակցութեան մէջ եղած են. ինչպէս կը տեսնուի տարեցոյցներուն մէջ տպուած քաղուածքներէն, սակայն, անոնց նամակներուն ճակատագիրը անյայտ է: Նիւքեթուն մէկ մասը Թէոդիկի բարեկամներէն Սարգիս Սաքայեանին ուղղուած է, եւ ամէնէն նորերը 1940ականներու վերջերուն գրուած են: Սաքայեանի մասին միայն գիտենք, որ Սկիւտար՝ Թէոդիկի դրացնութեամբ ապրող ու տարեցոյցի խմբագրական աշխատանքներուն օգնող գրասէր մըն էր, օժտուած՝ արժէքատու գրադարանով մը, որ ի հարկէ աւուր մատենադարանին հետ չէր չափուեր: Ան հրատարակած է կարճ մտածումներու շարքեր, որոնք առանձին գիրք մը կազմած են, սակայն այդ երկը մնացած է անտիպ, ըստ երեւոյթին: Կը թուի, որ այդ թուոթերուն մէկտեղումը կատարուած է Սաքայեանի կամ իր մէկ շառաւիղին ջանքերով, սակայն, վերոյիշեալ թղթածրարին պարունակութիւնը բաղկացած է միայն լուսապատճեններէ: Բնագրերուն ճակատագրին ու պատճեններուն Նիւ Եորք յայտնուելու հանգամանքներուն մասին որեւէ տեղեկութիւն չունինք:

Ստորեւ ժամանակագրական կարգով կը հրատարակենք այդ թղթածրարին մէջ գտնուող եւ Թեղիկին (մէկ պարագայի՝ Արշակունիի Թեղիկին) ուղղուած գրականութեան ու մշակոյթի առաւել կամ նուազ ծանօթ դէմքերու կողմէ գրուած նամակներուն ամբողջութիւնը: Այս քսան նամակները կենսագրական ու այլ բնոյթի հարուստ տեղեկութիւններ կը մատակարարեն. որոնք անցեալ դարու առաջին երկու տասնամեակներուն հայ աշխարհի պատկերի ամբողջացման կը սատարեն: Հրատարակութիւնը կը պահէ բնագիրներուն լեզուական եւ ուղղագրական հարազատութիւնը. զանոնք օժտած ենք հարկաւոր ծանօթագրութիւններով՝ մեր պայմաններուն ներած չափով:

Ա. ՌԵԹԵՆՍ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆՆԵՐ¹⁰

Սիրելի Թեղիկ

Ահա ձեզի յօղուած մը Մանգումէի¹¹ համար: Եթէ վաղուան թուով հրատարակուի՝ կը խնդրեմ որ անձամբ հսկէք սրբագրութեան կամ գէթ պատուիրէք որ սխալ մը չտպուելու համար հոգատարութիւն ըլլայ: Եթէ վաղը չէ միւս օրուան ձգուի. կարելի կ'ըլլայ կարծեմ որ նոյն իսկ ես ալ տեսնեմ վերջին փորձը¹²:

Սիրալիք բարեւներ

ՌԵԹԵՆՍ Զ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆՆԵՐ

Ուրբաթ

Բ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆՆԵՐ¹³

Եղովկա, 3/16 Մարտ 1904

Մեծայարգ Տիար Թեղիկ

Կ. Պոլիս

Ազնիւ բարեկամ

Ձեր նամակն ստացայ: Շատ շնորհակալ եմ իմ անձիս նկատմամբ ձեր մէջ արթնցած այն բարեացական հետաքրքրութեան համար որով կը փափաքիք լուսանկարս ունենալ եւ կեանքէս քանի մը մօթեր գիտնալ, զիս ալ դիմանկարելու համար ձեր *Ճանչուող դէմքերու* շարքին մէջ¹⁴:

Ամենէն առաջ սա ըսեմ թէ կարծեմ իրարու անձամբ բոլորովին անծանօթներ չենք: Որքան կը յիշեմ՝ Իճատիյէի բարձունքը, սրճարանի մը մէջ իրարու ներկայացուած ենք ասկէ երեք տարուայ չափ առաջ, ուր ներկայ էին նաեւ Թ[ովմաս] Աճեմեան¹⁵, Խ[աչիկ] Ուղտրիկեան¹⁶ եւն[.] : Լուսանկարս զոր նամակիս հետ կը դրկեմ, թերեւս պիտի կրնայ ձեզի յիշեցնել դժբա:

Ահաւասիկ կենսագրութիւնս ալ՝ քանի մը բառերով: Քաղաքիս ազգ[ային] վարժարանին մէջ կարդացած եւ ընթացաւարտ եղած եմ. անմիջապէս աշխատակցի մը ընկերակցութեամբ գրած եմ *Գաղտնիք եւ արուեստ մոգութեանը* զոր հրատարակած ենք 1889ին¹⁷ (այս գիրքը գրելու ատեն 17-18 տարեկան էի եւ շիտակը ըսելով՝ հիմա լեզուն այնչափ ճանաչելի չէ, ներկայացնելով այն ժամանակուան գրաբարախառն աշխարհաբարը): 1888էն 1893 գտնուած եմ ի Կ. Պոլիս ուր իրաւագիտութիւն աշխատած եմ փաստաբանի քով ծառայելով: 1892ի վերջերն է որ առաջին անգամ մուտք ունեցայ լրագրական հրապարակի մէջ եւ շատերու պէս՝ իմ ալ սկզբնաւորութիւնը ոտանաւոր բանաստեղծութիւններով եղած է, վերջ ի վերջոյ գալ յանգելու համար բանասիրութեան-լեզուաբանութեան: 1893ին Պոլիսէն վերադարձայ Եղովկա. հինգ տարի Ազգ. Առաջնորդարանի մէջ գրագրութեամբ զբաղեցայ: Այդ միջո-

ցին էր որ պատրաստեցի Եւրոկիոյ գաւառաբարբառին վրայով ուսումնասիրութիւնս¹⁸ որ 1901ին Իգմիրեանց Յանձնաժողովին կողմէ արժանացաւ քաջալերութեան համեստ մրցանակի մը: 1898ին Իրրանոսեան եղբարց¹⁹ առեւտրական գործին մէջ մտայ եւ այդ գործով 1900ին Կ. Պոլիս եկայ. 1901ին կրկին վերադարձայ Եւրոկիա. 1902ին բաժնետեցայ Իրրանոսեան եղբարց գործէն եւ երկու տարիէ ի վեր փաստաբանութեամբ կ[ը] զբաղիմ: Աւելցնեմ նաեւ թէ ամուսնացած եմ հինգ տարիէ ի վեր. երկու մանչերու տէր. տարիքս ալ 34 ըլլալով վրայ:

Ինչպէս ըսի՝ գրականութիւնն սկսած եմ ոտանաւորով եւ հետզհետէ փորձած եմ գրական այլեայլ սեռեր. արձակ բերթուած, նորավէպ, հէքեաք եւն[.]: Բայց բանասիրական-լեզուաբանական եւ քննադատական ճիւղը շուտով մոռցնել եւ լքել տուած է ամէնը²⁰: Այս ճիւղը ինչքան ալ հասարակօրէն ցամաք եւ անհրապոյր երեւայ, բայց իր initiesներուն²¹ համար ունի անօրինակ հմայք մը: Չէք զիտեր ի՛նչքան մեծ հաճոյք կը պատճառեն մեզի լեզուաբանական համեմատութիւնները, բառի մը ծագումը ճշդելու զիտը: Քննադատութեան ճիւղն ալ նոյնքան սիրելի է ինձի: Ուրիշ նախասիրութիւն մըն ալ ունիմ հոգեբանական խնդիրներու եւ occultismeի²² մասին - եւ իմ առաջին երկս, «Գաղտնիք մոգութեան»ը այդ կարգէն գործ մըն է արդէն - բայց ասի գրականութեան մաս չկազմելուն համար շատ քիչ բան գրած եմ այդ տեսակէն²³: Անցեալ տարի աս տեսակէն պատրաստած էի *Հոգեբանական խնդիրներ* խորագրով ուսումնասիրութիւն մը զոր Մամուրեան²⁴ Իգմիրի մէջ պիտի հրատարակէր առանձին գրքոյկի ձեւով: Բայց տպագրութիւնը չարտօնուեցաւ: - Հիմա առձեռն գործ ունիմ *Եւրոկիացի հայ կիւնը*, ազգագրական եւ հոգեբանական ուսումնասիրութիւն մը որուն գրեթէ կէսը հրատարակուեցաւ *Արեւելեան Մամուլի*²⁵ մէջ մաս առ մաս²⁶ եւ մնացածն ալ հետզհետէ հրատարակելի է²⁷:

Ահա ձեզի թերեւս ձեր ուզածէն ալ աւելի տեղեկութիւններ կեանքիս եւ գրական գործունէութեանս վրայ ուր ապահովաբար ուշագրաւ եւ փայլուն դրուագներ չէ որ պիտի գտնէք: Գիտէք արդէն, մեզիպէսները գրականութեան մէջ amateurներ²⁸ են լոկ. եթէ գրականութիւնը անանկ քիչ շատ նիւթական շահ մը ապահովէր մեզի, զուցէ հիմակուրդնէն քիչ մը աւելի բան մը ըլլայինք:

Հրատարակած բանասիրական գիրքէս ալ օրինակ մը ուզած էք. «Եւրոկիոյ գաւառաբարբառը»էն անշուշտ ըսել կ'իշուէք: Շատ կը ցաւիմ որ չպիտի կրնամ ձեր փափաքին գոհացում տալ. Վիեննայի Միսիթարեանները որոնք իրենց ծախքով տպագրեցին այդ գիրքը -- հազիւ քանի մը օրինակ տուին ինձի, ան ալ բարեկամներու բաշխեցինք եւ շատոնց հատաւ:

Ես *Մանգումէ* չեմ ստանար, ուստի շատ շնորհակալ պիտ' ըլլայի եթէ օրինակ մը հաճէիք ինձի դրկել *Մանգումէ*ի այն թիւն ուր պիտի հրատարակէիք իմ դիմանկարս: Կրկնակի շնորհակալ պիտի կացուցանէք զիս եթէ նաեւ անոր կցեք հատ մը լուսանկար կենդանագրէն:

Ձերդ սիրալիր բարեւերով
ՅՈՎՀ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

Գ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ²⁹

Oakhurst
Chiquell

Յուլիս 29, [19]09

Ազնի բարեկամ,

Նամակիս բուականը կը պատմէ Ձեզ թէ ինչպէս քանի մը օրէ ի վեր գրել սկսած եմ ու հազիւ այսօր կը վերջացնեմ:

Այո[.] Ձեր քարտերն ու 3 տարուան Տարեցոյցները ընդունած եմ սիրով եւ շնորհակալութեամբ, զորս շատ ալ գնահատած եմ: Նկատառելի բան գտած չեմ. միայն քանի մը թելադրութիւններ:

Պարունակութիւնը շատ ճոխ է. բայց դպրոցական միօրինակութիւն եւ յոգնութիւն. չի պատճառելու համար նիւթերը ցրտած էք ինչ ու ինչ: Անիկայ [sic] իր նպատակին հասած է. բայց կարգադրութեան մասին գոհացուցիչ չէ. ըստ իս այս անտեղութեան առջեւն առնելու մէկ կերպ կայ. նիւթերու լիակատար ցուցակ մը. index³⁰. կցել գործին վերջը: Այլ աւելի լաւ կ'ըլլայ շատ մը ցուցակներ դնել՝ ըստ զանազանութեան նիւթոց: Ձոր օրինակ առնենք 1909ի տարեցոյցը. ես պիտի դնէի շատ շատ ցուցակներ. պատկերներուն, ոտանաւորներուն, մտածումներուն, յօդուածներու հեղինակներուն, առածներուն, կենսագրականներուն, լեզուաբանականներուն, առողջապահականներուն, բառագիտականներուն, բուսաբանականներուն, կենդանաբանականներուն, եւն[.] եւն[.]³¹:

Ասով տարեցոյցը ասուպի պէս անցնող գացող հանգամանքէն, հայուն օգտակարութեան շարքին կ'անցնի: Référence³² գիրք կ'ըլլայ, մինչ հիմա որեւէ նիւթ մը փնտռել գտնելը գրեթէ անհնար է եւ ասիկա մեղք է. քանի որ այնչափ օգտակար, հրահանգիչ նիւթեր կան: Յիսւսմ թէ ասոր օգտակարութիւնը կը տեսնէք ինքնին: Անիկայ թէն քիչ մը տեղ կը գրաւէ. բայց այդ կորուստը քանի մը անգամնիկ կը փոխարինէ:

Երկրորդ թելադրութիւնը որ թոյլ կու տամ ինքս ընել *պաշտօնական մարմիններու* ցուցակն է նախարարաց, կայսերական ընտանեաց, երեսփոխանական եւ ծերակոյտի ժողովոց անդամներուն, ազգային իշխանութեանց, առաջնորդութեանց եւ առաջնորդներու, վանքերու, մինչեւ իսկ վիլայէթներու, միւլէսարիֆութեանց եւ գալմազանութեանց եւն[.] (եթէ հնար է): Ձեր գործածած մանր գրերով, ատանկ շատ ալ տեղ չեն գրաւեր, եւ շատ շատերուն օգտակ[ար] ծառայութիւն կը մատուցանեն:

Գալով գործին ներքին արժէքին, ամէն գնահատութենէ վեր կը գտնեն զայն: Նիւթերու զանազանութիւնը ճշմարիտ համայնագիտարան մը հանդիսացուցեր է զայն, որ ամենէն գիտնականին ալ օգտակար ծառայութիւններ կը մատուցանէ: Ասա՛դ, երանի թէ ցուցակներու պատրաստութեամբ նիւթերը փնտռելու դիւրութիւն մը տուած ըլլայիք: Յայնժամ կրնայիք վստահ ըլլալ որ Տարեցոյցնիդ տարեկան օգտակարութենէն, մնայուն օգտակարութեան հանգամանքին ալ կը տիրանայ:

Շնորհաւորելի էք անով ալ որ մեր գրագէտ: հրապարակախօս կամ ուրիշ կերպով ծանօթ անձնատրութեանց լաւ ու նկարով կենսագրականները կու տաք: Այս տարի ատոնք շրայլած ալ էք գովելի նախանձախնդրութեամբ: Այս կերպով կը ժողովրդականացնէք, նոր սերունդին կը ճանչցնէք իր առաջնակարգ անձնատրութիւնները, առանց որոյ անոնց անունները միայն պիտի յիշէին, մինչ հիմա անոնց պատկերներուն առջեւ անոնց հետ կարծես թէ անձնական տեսակցութիւն կ'ըլլանեման, եւ անոնց հոգիէն կ'ազդուին: Այս մասը կրցածնող չափ ճոխ կրնաք ընել: Եթէ ծախքէն չէք խրտչիր, ընթերցողները ձանձրացնելէ մի վախճաք:

Չի մոռնամ շնորհատրել Ձեզ գործին արտաքին տեսքին, գեղարուեստական ճաշակին համար ալ: Նիւթերուն զետեղումը, համաչափ կարգաւորում մը պակաս բան չի թողցներ, միեւնոյն ժամանակ միօրինակութենէ խրտչելով աչքն ու միտքը կազդուրող զանազանութիւն մը յաջողած էք ներմուծել, որով գործը երփներանգ ծաղիկներով զարդարուած պարտեզի մը նմանած է: Գործածուած տառերու զանազանութիւնն ալ հաճոյալի հմայք մը տուած է գործին: Իսկ տպագրութեան մաքրութիւնը ամենէն բծախնդիր տպագրիչին ալ նախանձը կրնայ շարժել: Ուստի Ձեր օգտաշատ ձեռնարկին կատարեալ յաջողութիւն, Ձեզի կար եւ զօրութիւն եւ նիւթական հմարաւորութիւն կը մաղթեմ, որ տարեցոյցը շարունակէք անընդհատ, մինչեւ որ անհրաժեշտ կարիք մը դառնայ մեր ազգային առօրեայ կեանքին մէջ, որով թէ՛ դուք կը վարձատրուիք թէ՛ հասարակութիւնը³³:

Ներփակ կը դրկեմ Ձեզ գրութիւն մը գոր ուզածնուդ պէս կրնաք գործածել, կրճատել, աւելցնել, պակսեցնել, եւ Ձեր ճաշակին յարմարցնել: Ուրիշ հատ մը գրած էի, բայց շատ երկայն ըլլալուն համար, ասիկայ գրեցի եւ կը դրկեմ, գիտնալով որ կարճ գրութենէ կ'ախորժիք³⁴:

Կենսագրական մըն ալ ուզած էք, ան ալ կը ներփակեմ: Լուսանկարս դրկած էի, ուրախ եմ որ ապահով ստացեր էք³⁵:

Ինձ կը մնայ Ձեր ներողութիւնը խնդրել ասոնց ուշանալուն համար, վատահացէք որ մոռնալու կամ չուզելու արդիւնք չէր:

Սիրալիք բարեւներով Ձեզի եւ տիկնոջ³⁶

Ձերդ միշտ Կ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ

Դ. ՀԱՅՐ ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ³⁷

Վենետիկ – Ս. Ղազար, 25 Դեկտ. 1909

ՄՆԻԹԱՐԵԱՆ ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ

Իմ անուշիկ Թեոդիկ,

Ընդունած եմ քարտերնիդ (նախորդին է խօսքս)[.] ուշադրութիւն ըրի Յ[ովհաննէս] Թոլայեանը³⁸ Ե[րուանդ] Թոլայեան³⁹ չընելու եւ նորէն եղեր է, եւ երկու անգամ: Կը շտկեմ հատորիս մէջ: Շնորհակալութիւն:

Հ[այր] Արսէն վ[արդապետ]⁴⁰ հասաւ եւ նոյն իրիկունը ընդունեցաւ ծրարը, բացինք միասին եւ ընդունեցանք մեզի նուիրուած «Տարեցոյց»ները, գիտէ՞ք, չորսս⁴¹ ալ պարտիզակցի ենք:

Դուք, սիրելի Թեոդիկ, Ձեր տաղանդալից մտքով հասարակութիւնը կը խաբէք, երբ «Ամենուն տարեցոյց»ը հրապարակ կ'ելլէ՝ միշտ կը գերազանցէ նախորդը, եւ ընթերցողք ինծի պէս անշուշտ կը խորհրդածեն. «ասկէ աւելի գերազանց հրատարակութիւն կարելի չէ». եւ դուք միշտ անկարելին կարելի կ'ընէք: Գիտէ՞ք, ամենատաղանդաւոր մտքերն իսկ կը լռեն մարդկային մտքի հրաշակերտներու դիմաց եւ միեւնոյն լռութիւնը Ձեր «Ամենուն տարեցոյց»ին դիմաց՝ ամենամեծ գովեստ մ'է:

Յաջողութիւն կը մաղթեմ յառաջիկային համար: «Ամենուն տարեցոյց»ը յիշատակարան մ'է արդի հայ գրականութեան, ամենագեղեցիկ տապանաքարը՝ դրուած թրքահայ մեռած գրականութեան հողակոյտին վրայ: Պոլիսը գրական լուրջ հանդէս մը չունի, Ձեր գործը միանգամայն գրական հանդէս մ'է որ տարին անգամ մը կը հրատարակուի⁴²:

Դեպի ի Արեւելք ըրած ճամբորդութեան մէջ ամենէն անուշ կէտն էր զՁեզ անձամբ ճանչնալը Ձեր յարկին տակ Տիկին Արշակունիւոյն հետ. այդ ժամը քաղցր վայելելով մը կը յիշեմ. եւ այս մի եւ նոյն տողերս կրկնելս կու գայ կարենալ բացատրելու զգացումս եւ համակրանքս դեպի Ձեզ: Նորէն շնորհակալ եմ որ պատիւ ըրած էք ինձ «Ամէնուն տարեցոյց»ը յղել:

Դեկտ[եմբեր]ի «Բազմավէպ»ը կը ստանաք այս օր անշուշտ. այս թիւը շուտ տպեցի՞նք. սովորական կողքը սպառած ըլլալով նոր տպել տուի ուրիշ կողք մը: Ձեր «Ամէնուն տարեցոյց»ը հազիւ թէ ստացայ՝ լրագրի քանի մը ազդեր դուրս հանցի եւ «Ամէնուն տարեցոյց»ի ազդը դրի:

Հ[այր] Արսէն վ[արդապետ] իր հետ բերաւ Տիկին Արշակունիւոյ «Կեաւոր Բէօյի մանկիկը» գրութիւնը եւ լուսանկարը⁴³: Կարդացի քանի մ'անգամ ներսս մնացած արցունքներս չնեղուելու համար. լացի վերջապէս. կեցցէ՛ գրագիտութիւն:

Շատ շնորհակալ եմ Տիկին. մեղմ ձայն արծազանգ տուած են լեռներն իրարու. ծովերու ալիքները իրարու տուած ու վերջապէս Սիւնի միջոցով Ձեզի հասցուցած են եւ դուք չէք մերժած խնդիրս, նա մանաւանդ որբիկներու խնդիրը որոց սիրոյն համար յանձն առիք առնաբար անձամբ զիրենք մխիթարելու⁴⁴:

Անշուշտ գիտեք որ «Գեղունի»⁴⁵ մօտաւորապէս տասը ազգերու յայտնի գրագետներու ինքնագիր եւ մանաւանդ «Գեղունի»ի համար գրուած յօդուածներով զարդարուած է[ն]: Ազգային շատ մը գրագետներ պէտք է տեղիք տան եւ ներեն մեզի երբ իրենց մեզ յղած յօդուածները չենք հիւրընկալեր ներկայ թիւին մէջ⁴⁶: Յօդուածները հեղինակաց լեզուով տպուած են թարգմանութեամբ⁴⁷. աղտորիկ էջ մը պիտի բռնէ Կեաւոր Բէօյի մանկիկը Ձեր լուսանկարով զարդարուած:

Կ'ուզեմ յաջորդ տողերը Ձեզի վերապահել: Վստահ եմ որ «Գեղունի»էն քաւական մեծ գումար մը պիտի գոյանայ որով հարիւրատոներն իրենց հացն ու զգեստը պիտի ունենան: Դուք որ անձամբ գացիք եւ տեսաք աւերն ու ոսկրները. դուք որ տեսաք թշուառ այրիներն ու որբերն, ինձի կրնաք ըսել թէ ի՞նչ կերպով կարելի է օգնութիւն մ'ընել անոնց. աղքատանո՞ց մը եւ որբանո՞ց մը շինել թէ հաստատութեանց պէտքերու յղել դրամը որ տան կարօտելոց:

Նամակս Տէր Թեոդիկէն՝ Տիկին Թեոդիկին անցաւ. նոյն բանն է. սպասելով Ձեր պատասխանին եւ շնորհատրելով Ձեզի Նոր տարին եւ Ս. Ծնունդը՝ մնամ Ձերդ անկեղծօրէն

Հ. ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

Հ[այր] Սիսի[արեան]

Քսան եւ մէկ օրէն «Գեղունի»ի տպագրութիւնը կը վերջանայ:

Ե. ԻՆՎԱՆԱԼԵԱՆԴԵԱՆ⁴⁸

[Կ. Պոլիս, 1910]⁴⁹

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ՂԱԼԱԹԻԱ

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԻՒՆ⁵⁰

Յարգելի պ[արոն] Թեոդիկ,

Իմ գրական կենսագրութեան շրջագիծը ուզած էք, սակայն այն դեռ ոչ այնքան երկար է ոչ ալ հարուստ իմ երկրէս, Տաճիմարքայէն դուրս, ուստի չեմ

կարծեր որ անոր մանրամասնութիւնները հետաքրքրեն հայ ընթերցող հասարակութիւնը: Պիտի բաւականանաւ Չեզ ըսելով որ բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ եւ նորավէպեր, ինչպէս եւ օրաթերթերու եւ հանդէսներու յօդուածներ հրատարակութեան տուած են: Եւ եթէ այդ օրաթերթերու եւ հանդէսներու ոմանց անունները ձեզ կրնան հետաքրքրել, հետեւեալներն են.

*Politiken*⁵¹, *Nationalsidende* (Առանայի ջարդը եւ Պապիկեան)⁵², *Dannebrog*⁵³, *Flensborg Avis*⁵⁴, *Nordslesvigske Soendagsblad*, *Illustreret Tidende*⁵⁵, *Familie-Journal* (ընտանեկան հանդէս)⁵⁶, *Dansk Tidsskrift*⁵⁷, *Gads danske Magazin*⁵⁸, *Damernes Noteringskalender*⁵⁹.

Հայ մամուլին մէջ երեւցած են պ[արոն] Չերազի⁶⁰ *L'Arménie*⁶¹, *Ռազմիկի*⁶², *Գիտութեան*⁶³ եւ *Ազատամարտի*⁶⁴ մէջ:

Առաջին բանաստեղծութիւնս հրատարակուած է *Familie-Journal*ին մէջ երբ 18 տարեկան էի:

Բանաստեղծութիւններու հաւաքածոյս, *Boelgesang* («Պէտիւքսան», «Կոհակերգ»)՝⁶⁵ կ'պարունակէ հայ բանաստեղծութիւններու քարգմանութիւններ, ժողովրդական երգեր. Մայր Արաքսի⁶⁶, Ազատն Աստուած⁶⁷, Ռ'հ ինչ անոյշ⁶⁸, Օրօր Մայր Հայաստանի⁶⁹, են[.]⁷⁰:

Յարգանքով՝

ԻՆԿԱՄ. ՆԱԼԲԱՆԳԵԱՆ

Յ.Գ. Եթէ կ'հետաքրքրուիք աւելցնեմ նաեւ թէ ամուսնացած եմ 1904ին Քօթնհակի մէջ ձեր հայրենակցին Մարտիրոս Նալբանդեանի⁷¹ հետ:

/Ծն[եալ] ի Քօթնհակ 26 յ[ու][լի]ս. 1879 (ն[րոյ]տ[ոմար])/⁷²

Զ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԳՌՈՒԶԵԱՆ⁷³

Տօրթ եօլ Յ[ու]ն[ուա]ր 23 1910

Մեծ[այարդ]

Թէոդիկ Էֆ[ենտի] Լափչինճեան.

Յարգելի բարեկամ,

Տեսայ տարեցոյցդ, արդիւնք չարաչար աշխատութեան, խճողուած բազմակողմանի, օգտաշատ եւ հետաքրքրաշարժ նիւթերով ու պատկերներով⁷⁴. Կ'անշմամ իմ լուսանկարս տեսնելով այնքան պատկառելի մարդոց շարքին⁷⁵. Քաւ լիցի թէ Ձեր ընտրական կարողութեան վրայ դիտողութիւն ընել յանդգնիմ, բայց անկեղծաբար կը խոստովանիմ թէ անարժան եմ արձանագրուելու այդպիսի անմահ աշխատասիրութեան մը էջերուն մէջ:

Գիտեմ թէ դուք Ձեր ազնիւ զգացումներէն մղեալ այդ պատիւն շնորհեցիք ինծի: Առ այդ բանիւ չեմ կրնար երախտագիտութիւնս յայտնել եւ ոչ գրով: Եթէ Տեր կամենայ այս սրտմաշուկ գործին լծնալով⁷⁶ եւ աւելի կարող ու ա[ր]ժան մարդոց յանձնելով Պոլիս գամ յայնժամ կը տեսնուինք:

Տիկին Թէոդիկին յարգանքներս կը մատուցանեմ: Չեմ մոռնար իր համբերութիւնն գոր կը ցուցնէր տեսնելով գործիս բազմապիսի դժուարութիւնները:

Ընդունեցէք սիրալիր բարեկներս:

Մնամ Ձերդ միշտ բարեկամ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԳՌՈՒԶԵԱՆ

Սիրելի Թեոդիկս,

“Mille grazie dell’*Almanacco* e me ringrazzi per me La prego à cortesii Editori. Non ecorderò il loro desiderio gentile. Sono molto contenta che la *Pasqua Armena* sia piaciuta (tutto per merito Suo!) e sia sembrata quasi una profesia di veggende. Si l’ispirazione mi assisterà penserò a scrivere altro dal genere, ma non bisogna correr dietro alla Musa, diceva il mio maestro, e in vece aspettare chi venga esfa a offrini il suoi dono”

Մեր Աղանուր⁷⁷ madame⁷⁸ [ը] այսպես կը գրէ. կրնա՞ս մէջէն ելլել. քէ քարզմանն. ահա.

«Հազար շնորհակալութիւն Տարեցոյցին համար. կ’աղայն իմ կողմանէս. շնորհակալ եղէք ազնի պաշտօնակիցներուն⁷⁹ եւ պիտի չնոռնամ իրենց ազնի փափաքը: Շատ գոհ եմ որ *Հայկական Չափիկը*⁸⁰ հաւնութիւն (բոլորը Ձեր արժանիքն է! իմ արդիւնքը ձերն է)⁸¹ եւ տեսանողի մը մարգարտութիւնը կարծութիւն է: Եթէ ներշնչումը գայ քովս ի վեր կայնի պիտի մտածեն գրել ուրիշ քերթում մը նոյն տեսակի... բայց պէտք չէ Մուսային ետեւէն վազել (ականջը խօսի Պարոնեանին⁸² որ «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»ուն⁸³ մէջ գիտէ այնքան շատ վագցընել Մուսաները)⁸⁴ կ’ըսէր ինձ վարպետս, այլ սպասել որ գայ ինքնին ընծայելու մեզ իր պարգեւները»⁸⁵:

Եղա՛ւ: Ուրեմն եթէ տիկին Մուսան բարեհաճի գալ տիկին Աղանուրին եւ գրէ գրելիքը եւ նուաստիս յղէ, նուաստս ալ զայն քարզմանելով եւ իր վերջին նկարով միասին քեզի կ’ուղարկէ եւ հարցականը կատարած կ’ըլլայ⁸⁶:

Տիկինը⁸⁷ իր քարտիկով կը գրէր [այս] օրերուն գրական գրադոմներուն մասին: Ո՛հ, գրական գրադոմ: Տանջա՛նք ու խարդաւանք, հոգիս կը քաշուի կոր... 70րդ թերթը ելաւ այսօր, ու դեռ 30 թերթ կայ որ Բ. պրակը լոյս ելլէ⁸⁸: -- Տիկինը եւ տէրը սկսած են գրել, շատ ուրախ եմ. բայց ահա խնդիրքս. ինչ յօդուած որ կը գրէք նշանակեցէք թուրքի մը վրայ, բայց չի բաւեր: Ամէն մէկ մանրամասն դնեն:

Սապէս. Արշակունիի Թեոդիկ, Կեաւուր Քեօյի մանկիկը, *Գեղունի*, 1910, էջ --- Չոլումի երկրէն (գոր օրինակ), *Ժամանակ*, 1910, էջ այս ինչ... այսպէս գրել օրը օրին, կ’աղայն: Այնպէս տէրը, եթէ այսպէս ըրած ըլլար կանուխէն, Լապինճի օղլար⁸⁹ անուան ներքեւ ահագին մատենագիտութիւն մը կուգար... Համբերութիւն Յաւելուածին:

Յուսամ թէ [] դուք եւ թէ [] տնեցիներ առողջ էք եւ կ’աշխատիք. աղէկ:

Համբոյր մը Վահագնի⁹⁰ այտնումն: Ե՞րբ «ընդ եղեգան փող բոց եղիցի»⁹¹:

Սիրալիք ողջունիւ

Ձերդ

Հ. Ա. ՂԱԶԻԿԵԱՆ

Յ.Գ. Գեղունիին վերջին թերթերը կը տպուին... Ո՛հ... Ի՛նչ անպատմելի երկունք:

ՆՈՅՆ

Բարեւեցէք ձեր վաճառատան ազնի անձերը. անունին մոռցայ, վրաս իսելք մնա՞ց որ:

Նոյն

REDACTION

Journal Arménien

“TACHINK”

SMYRNE

Իզմիր, 12/25 Մարտ 1910

Միրելի Թեոդիկ,

Յանձնարարութիւններդ ըրի Մանուրեանին⁹³: Բայց չեմ գիտեր թէ կատարե՞ց: Բարեկամներ oblige⁹⁴ ընելու մէջ շատ փութկոտ չէ մեր Հրանդը...

Միտով պիտի որկէի քեզի օրինակ մը իմ *Արհաւիրքէս*⁹⁵ եթէ քովս մնացած ըլլար անկէ: -Պապիկեան համակրելի եւ ազնուազգի եղբայրները⁹⁶ 25 օրինակ միայն որկեցին ինծի (հակառակ 50 խոստացած ըլլալուն եւ 100 խնդրած ըլլալու) իմ այդ գործէս, եւ այդ 25 օրինակներն ալ իզմիրցի բարեկամներու նուիր ըրի: Կը սպասեմ միւս 25ին: Եթէ կ'ուզես հատ մը իմ հաշույս գնա՝ ա՛ռ Պապիկեաններէն. ամառը եթէ Պոլիս գամ վրան բառ մը կը գրեմ: Գրական ո՛չ մէկ հեռաւոր բարեկամիս կըցայ որկել *Արհաւիրքը*, որ լռութեան մէջ խեղդուեցաւ:

Այսօր հրապարակ կը հանեն *Քայքայում*⁹⁷ անունով ուրիշ հատոր մը, որմէ օրինակ մը կը որկեն քեզի քանի մը օրէն: Եթէ ձեռքդ բան մը կուգայ այս հատորիս վաճառմանը նպաստելու՝ մի՛ զլանար... Ջի ատկէ կը սպասեմ գանձային վիճակիս նպաստաւոր բարոյքումը:

Տարեցոյցիդ համար առ այժմ բան մը չեմ խոստանար: Մտաւոր ու հոգեկան վիճակս թոյլ չի տար ինծի որ գործես կորով անեցնեն ուրիշ բաներու ալ տրամադրելու⁹⁸: Եւ արդէն Տարեցոյցիդ մէջ ամանկ անտաղանդներ կը հիւրընկալես կոր, որոնց դրացնութիւնը souverainement⁹⁹ անախորժ է ինծի...

Տիկին Սիրանոյշը¹⁰⁰ եւ իր աղջիկը տեսայ: Օր[իորդ] Սթէլլան¹⁰¹ պաշտելի հոգի մըն է... դժբաղտ [sic] ըլլալու աստիճան զգայնիկ, հեզ աղջիկ, ինչ խորունկ ու աղէխարշ ձայնով մը երգեց դաշնակին վրայ... Բայց մայրը ցաւահին յուսախաբութիւն մը եղաւ ինծի համար, թէ[] բեմին վրայ եւ թէ[] բեմէն դուրս...

Խոստացած յօդուածիդ կը սպասեմ:

Կը խնդրեմ որ յարգանքներս մատուցանես Տիկին Թեոդիկին, որուն գրքին ալ կը սպասեմ¹⁰²:

Միրալիը զգացումներով

Քոյդ

ՍՈՒՐԵՆ

Թ. ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ¹⁰³

TIGRANE GAMSARAGAN

ALEXANDRIA - EGYPT

20 Ապրիլ 1910

Միրելի Թեոդիկ

Ստացայ նամակնիդ: Դրկեցի ձեր գիրը Աղաթոնին¹⁰⁴:

Մօրաքրոջս¹⁰⁵ ծննդեան բուականը հարցուցեր էր. բուականը հինգած ըլլալուն լաւ չ'իշեր կոր: Կրնաք ըսել թէ ուրսունամեայ է, հաւանօրէն ծննդեան բուականն է 1830: Ծնեալ՝ ի Պէշիկթաշ¹⁰⁶:

Անցեալ տարի թելադրած էի ձեզ Տարեցոյցնոր մէջ Շիրվանզատի¹⁰⁷ պատկերը դնել. պատկերը կը գտնէք «Անահիտ»¹⁰⁸ հաւաքածոյին վերջին մասերուն մէջ.¹⁰⁹ կենսագրութիւնը՝ «Հայրենիք»-ի¹¹⁰ վերջին թիւերէն միոյն¹¹¹ մէջ գոր առնշուշտ տեսաք (Թէքէեանի¹¹² entrefilet-ն¹¹³): Վերին աստիճան շահեկան է ձեր հրատարակութեան համար «Քառս»-ին¹¹⁴ մէջէն պատկեր մը ընտրել, orgieh¹¹⁵ տակալի տեսարանը, գոր օրինակ, եւ արտատպել զայն: Ի չգոյէ այդ հատորին, կրնաք Պոլիս գտնուած ժողովածուէն¹¹⁶ հատուած մը ընտրել եւ կամ «Կործանուած»¹¹⁷ հրաշակերտին ամենէն թելադրական տեսարաններէն մին: Քանի՞ հոգի տեսաւ այդ խաղը որ մէկ անգամ միայն տրոսեցաւ¹¹⁸: «Ֆիկառօ»-ն¹¹⁹ միշտ զլիսաւոր տեսարաններ կ'արտատպէ նոր թիւներու, ուրեմն նախընթաց կայ¹²⁰: Շիրվանին բոլոր վէպերը անոխպ եւ բրբախայ հասարակութեան համար. խղճահարութիւն մի ունենաք: Հարկ է տալ ամոր պատուոյ տեղ մը, հատորին սկիզբը¹²¹: -

Իր ֆրանսերէնի քարգմանուած գործոց համար¹²² վերջերս շնորհաւորութիւններ ստացած է Լօթիէն¹²³, Ալպէո Վանտալէն¹²⁴ (academiciens)¹²⁵ եւ Անաթոլ Լըռուա Պօլիտէն¹²⁶: -

Մեր գրական էն մեծ դէմքն է:

Չերդ սիրալիր բարեկենդով
ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

Յ.Գ. Կրնա՞մ ձեռն վոքը ծառայութիւն մը խնդրել: Հաճեիք ըսել տիար Զարդարեանին¹²⁷ (Պոլիս հասած ըլլալու է այժմ Եգիպտոսէն) որպէսզի «Արամբի»-ին¹²⁸ վրայ գրադատական քարի լինի փնտռելու, 1885-1886 տարիներու¹²⁹ «Արեւելք»-ին մէջ¹³⁰, եւ յդէ ինձ, ինչպէս խոստացած է:

Նոյն

Ժ. ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅՈՒՆ

N[ew] Y[ork] 26 April 1910

Ազնի գրագէտ Պ[արոն] Թէոդիկ,

Այս քաղաքը հասնելուս ձեր 1910ի տարեցոյցը ձեռքս հասաւ: Հաճոյցով եւ վայելքով մը կարդացի զայն: Արուեստի *աւարտած* գործ մըն է եւ միակը մեր մէջ ճաշակի տեսակետով որ կրնայ մրցիլ օտար ոեւէ հրատարակութեան մը դէմ: Իրապէս ազնի գրագէտ, կրցիք բոլորին հասկցնել թէ դուն Տարեցոյցի տիրական Աստուածն ես: Մասնաւոր թերափ¹³² մը ունիս այս կարգի գործեր յաջողցնելու մէջ¹³³: Կը սեղմեն ձեռքդ այս մասին:

Բայց առած ձեր միաբան այդ բոլոր գրագէտներու շարքին մէջ կը պակսէր մէկը՝ Ամերիկահայ ամենէն կատարեալ դէմքերէն եւ հզօրներէն «Արծի»-ի¹³⁴ խմբագիր՝ Պ[արոն] Արշակ Տ[էր] Մահտեսեան¹³⁵: Ան ամենամիայլուն էջը պիտի կազմէր տարեցոյցիդ մէջ[] կա[]մ յաջող ուսումնասիրութեամբ մը եւ կա[]մ իմաստասիրական յօդուածով մը: Ամերիկայի մէջ համալսարանէ համալսարան քաշքշուած է¹³⁶ իր ձեռքը խմբագրելով զանազան յեղափոխական օրկաններ: Հիմա ալ կը խմբագրէ «Armenia»¹³⁷ անգլերէն ամսաթերթը, որու մասին Ամերիկեան թերթերը նոյնիսկ վկայեցին թէ արեւելեան գրականութեամբ ճոխ արուեստի գործ մըն է, որուն մէջ ես ալ իբրեւ դաշնակցական իմ բաժինս ունիմ¹³⁸:

Մասնատրապէս կը յանձնարարեն՝ այս դէմքը 1911 թ. Տարեցոյցիդ համար: Իմ հասցեովս եթէ դիմելու ըլլաք կրնամ իրմէ թէ[] պատկերը եւ թէ[] յօդուած մը առնել եւ որկել¹³⁹, թէն շատ դժուարութեամբ պիտի ըլլայ այս գործը, որովհետեւ չ[]ուզեր երեսալ աշդպէս ամբոյններու մէջ:

Շնորհատրեւով ձեր պատուական Տարեցոյցը

Կը սեղմնմ ձեռքերդ
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑ
(Մշակ)¹⁴⁰

Իմ հասցե
Vahan Totovents
33 Union Square
New York, N.Y.
U.S.A.¹⁴¹

ԺԱ. ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ¹⁴²

Իգմիր. 24 սեպտ[եմբեր] 1910

Մեծայարգ
տիար Թեոդիկ
Պօլիս

Մեծ հաճոյքով ստացայ 20 սեպտ[եմբեր] թուակիր ձեր նամակը: Հրատարակուած *Ֆաուստ*¹⁴³, հրաշակերտը Կէօթի¹⁴⁴, *Մտորայի*¹⁴⁵ մէջ ի լոյս ընծայուած ու յիշեալ հանդէսին խափամամբը կիսատ մնացածն էր ճշտեն: Գալով ձեր այն խնդրին որ «Նուպար Փաշայէն»¹⁴⁶ եւ «Ֆաուսթեն» մէյնէկ օրինակ խրկեն ձեզ. հարկ է յայտնել թէ հրատարակիչներու արդեամբք ի լոյս ընծայուած երկասիրութիւններ են երկուքն ալ. եւ ինձ խրկուած սակաւաթիւ օրինակներէն հազիւ կրցած եմ բաժին հանել իմ Իգմիրի բարեկամներուս. այնպէս որ հատ մ'ալ մնացած չէ այսօր իմ քովս. եթէ ոչ ամենամեծ հաճութիւն պիտի ըլլար ինձի համար կատարել ձեր չնչին խնդիրը՝ որ նոյն իսկ ողորալի էր ինձ համար. քանզի ձեր կողմէ տրուած կարեւորութիւն մը կ'ենթադրէր. ինչ որ ձեր համակիր զգացմանց մէկ արդիւնքը կը համարիմ: Այսու ամենայնիւ որպէսզի ձեր բարեկամական իղձը լրում գտնէ՝ գրեցի հոն *Քէշիշեան* եղբարց¹⁴⁷. ձեր հասցեն ալ տալով. որ անպատճառ խրկեն ձեզ գոնէ օրինակ մը *Ֆաուսթեն* որու ձեր պատուական Տարեցոյցը օգտակար ըլլալու կարենալիքը հասկցուցի իրենց՝ գրոյն մէջ: Իսկ ի մասին «Նուպար փաշա» տետրակիս՝ ներքակ կը գտնէք տոմսակ մը Պալենց¹⁴⁸ էֆենտիին ուղղուած՝ որով կը թելադրեն զինք օրինակ մը խրկելու ձեզ յիշեալ տետրակէն: Հաճեցէք ուրեմն իրեն ուղղուած գիրս խրկել հասցէին:

Յարգալիր սիրով
Ձերդ
Մ. ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

ԺԲ. ՄԻՔԱՅԷԼ Ս. ԿԻՒՐՃԵԱՆ¹⁴⁹

BANQUE IMPÉRIALE OTTOMANE
Adresse Télégraphique:
OTTOMBANK
CODES used
A.B.C. 5th EDITION

P.O.Box 206

Ստացած եմ Ձեր երկտողը, եւ Ձեր Ազնուտիի Տիկնոջ հեղինակութիւնը «Ամիս մը ի Կիլիկիա», մեծ շնորհակալութեամբ:

Կը ներք որ ուշացուցի պատասխանս: Վերջին ժամանակներս այնքան բազմագրադ եմ, ժամանակի այնքան նեղութիւն կը քաշեմ (մեղքէս՝ ազգ[ա-
յին] վարժարանաց Հոգաբարձու լինելով, եւ անոնց անկերպարան ու վերա-
կազմուելու կարօտ վիճակը ինձի եւ ընկերներուս ահագին աշխատութիւն մը
հարկարարած լինելով) որ գրականութիւն ընելէ դադարած եմ գրեթէ...: Ուստի չի
պիտի կրնամ պատասխանել Ձեր հրաւերին, անտիպ բան մը որկելով Ձեզ:

Արդէն, ներեցէ՛ք ըսել ինձ Ձեզի թէ՛ ինձի հաճոյ չէ բնաւ երեւի հրատա-
րակութեան մը մէջ (որուն շատ մը արժանիքները չեմ ուրանար, մասնաւոր
հարկարարուած աշխատութեան ահագին *somme*¹⁵⁰) որ մեծ մասամբ շրջա-
պատուած կը տեսնամ ինքզինքս այնպիսի գրողներէ որոնց գրագէտ կամ բա-
նաստեղծ անունը տալ յափտեանս յափտենից պիտի մերժեմ: Ինքզինքս
պզտիկցած ու նուազած կը նկատեմ երբ կը տեսնամ ես զիս տպուած ոչնչու-
թիւններու, միջակէն վար տաղանդներու, յոռի ճաշակով կամ կապկութեամբ
կազմուած գրողներու մէջտեղ, որոնք հասարակութեան կը ներկայացուին իբր
գրագէտներ, իբրեւ բանաստեղծներ, եւ[այ]լն, եւ հանրային գրական կարծի-
քը կը մոլորեցնեն ու ճաշակը կը խաթարեն...: Ես կողմնակից եմ գրական ար-
ժանապատուութեան պահպանումին, թէ[՛] անհատապէս թէ[՛] հաւաքաբար,
եւ չեմ ամշնար տեսակ մը *հպարտութիւն* ունենալու եւ նոյն իսկ ցուցումելու:
Պատիւը ըրեր էիք խօսքը ընելու իմ գրական դատողութեանս անաչառու-
թեանը. կը յուսամ ուրեմն որ, անոր *խաթերը*¹⁵¹ համար, պիտի ներք
խօսքերուս ականայ խստութեանը: Անկեղծօրէն իմ ամբողջ մտածումս ըսած
պիտի ըլլամ Ձեզի եթէ ըսեմ թէ Ձեր Տարեցոյցներուն (ինչպէս բոքսայ բոլոր
մեծանորինակ հրատարակութեանց եւ գրական հաւաքածոներուն մէջ) ինչ որ
կը պակսի ամենէն առելի, *ընտրանքն է*. նուրբ ու ընտիր ճաշակն է որ գիտէ
գրական *ճշմարիտը* զատել *գրական կեղծէն*, գրական լաւ որոշել գրական
յոռիէն, - կեղծերուն կեղծագոյն արխիւ, յոռիներուն յոռեգոյնը: Ամեն բան,
ամեն մարդ Ձեր գիրքին մէջ դնելու Ձեր եռանդը կը վնասէ կոր այդ ամենքին:

Իսկ ինչ որ, այս պարագայէն զատ, զիս նեղացուց Ձեր անցեալ տարուան
Տարեցոյցի մէջ, ներկայութիւնն էր ծանօթ *ոճրագործներու* պատկերին կամ
անոնց նուիրուած տողերու... ոճրագործներու որոնք գրագէտ ըլլալու զարիու-
րելի ջրմեղանքն ալ չունին¹⁵²: Չէ՛. թերեւս հաւանիմ -- վերջապէս քիչ մը հա-
մեստ ըլլալու է -- որ զիս դնեն *crétinներու*¹⁵³, տխմարներու, միջակութիւններու
եւ տափակութիւններու ընկերութեան մը մէջ, բայց *gredinներու*¹⁵⁴, բութ
սրիկաներու հետ չէ՛. ամբողջ խիղճով, կը հակառակիմ ասոր:

Ասոր համար է որ չի գիտնալով թէ ո՞վքեր պիտի երեւան Ձեր յառաջիկայ
Տարեցոյցին մէջ՝ նախապէս որոշած էի չաշխատակցիլ անոր, նոյնիսկ եթէ
կարող ըլլայի զուտ արժանապատուութեան հաշտեցնել ո՛ր եւ գրիչ
խաղցողներու հետ ժողովողեան ներկայանալու զաղափարին հետ:

Ասկից մէկ երկու շաբաթ առաջ Իգմիր բնակող Այրի Տիկին Ասքանազէն¹⁵⁵ նամակ մ'առի որով կը խնդրէր ինձմէ Ձեզի դրկուելու համար իր ամուսնոյն վրայ գրուած կամ խօսուած դամբանականներէն մէկ քանին, եւայլն¹⁵⁶:

Այս կամ այն թերթին մէջ իր հրատարակութիւններէն փնտռեցի եւ գտայ «Ազատ Բեն»ի¹⁵⁷ (որուն խմբագիրն էի այդ միջոցին) այն թիւը ուր յօդուած մը գրած եմ Ասքանազի մահուան վաղորդայնին¹⁵⁸, եւ ուր նկարագրուած էր իր յոյարկատրութիւնը եւ հրատարակուած Վ. Թէքեանի դամբանականը, կարճ եւ յուզիչ¹⁵⁹:

Գտայ նաեւ Աղեքսանդրիա երբեմն հրատարակուող «Փեթակ»ին¹⁶⁰, որուն ողբացեալ գրագետը կ'աշխատակցէր¹⁶¹, մէկ թիւը ուր շատ սիրուն եւ ինքնատիպ ֆանթեզի մը ունի (Հարեւանցիկ Տօթեր) գոր կրնաք եւ շատ լաւ արտատպել¹⁶²: Հոդոտեղի en vogue¹⁶³ ֆանթեզիստներէն ոչ մին պիտի կարող ըլլար ատանկ ճոխ էջ մը արտադրել:

Տիկին Ասքանազէն կրնաք ուզել իր «Պարտէզ»ներուն հաւաքածոն¹⁶⁴: Ասքանազ «Մոսային Հովեր» վերնագրով սրամիտ բանի ունի գրուած:

Կարծես թէ իմ յօդուածս -- ներփակ -- ալ կրնաք արտատպել իր խտացում Ասքանազի վրայ կրնայ խորհուիլ իբրեւ մարդ եւ հմուտ. մանաւանդ որ անուղղակի կերպով կենսագրական տեղեկութիւններ ալ կուտայ իր կենաց վերջին դառն շրջանին մասին¹⁶⁵: Եթէ հանգիստ ժամանակ ունենայի, պիտի ուզէի երկարօրէն գրել իր վրայ, ճանչցնելու համար սքանչելի մարդը եւ մեծ ու համեստ գիտնականը որ կար ուսուցիչին ներքեւ: Թերեւս օր մը կ'ընեմ:

Այն պարագային որ չարտատպէք յօդուածս, կը խնդրեմ որ *անպատճառ*, բայց անպատճառ վերադարձնէք զայն ինձ, որովհետեւ այլ օրինակ չունիմ, եւ *կ'ուզեմ զայն պահել* քովս, իբր յիշատակ, իբր յուշարար այն մեծ ու դառն յուզման գոր կրեցի Ասքանազի յեղակարծ անհետացումէն, եւ շրդ յօդուածը, մէկ գրչէ, մէկ ձեռքէ ելած պիտի ըսէք, կը մատնէ արդէն իր անյարդար ոճովն ու տակնուվրայութեամբը:

Կը տեսնէք դարձեալ որ Ձեր բախտը բանեցաւ քանի որ ինձմէ դարձեալ յօդուած մը պիտի ունենաք¹⁶⁶, գրեթէ en dépit de moi¹⁶⁷...

Հաճեցէք ընդունիլ յարգանքներս

ՍԻՔԱՅԷԼ Ս. ԿԻՐՈՍԵԱՆ

Յ.Գ. Նամակիս սկիզբը բազմազբադրութեան վրայ խօսելով՝ արդէն ըսած եղայ Ձեզի թէ տակաւին չունեցայ պատեհութիւնը Տիկին Արշակունի Թեոդիկի գիրքը կարդալու:

Չէ՛, շիտակը ըսելու համար կարդացի սկիզբէն մէկ երկու էջ, եւ կրնամ ըսել որ տպատրութիւնս լաւ էր: Ձեր Տիկինը գրելու մաքուր, կոկիկ, ճաշակաւոր, պիտի ըսէի ֆրանսական ձեւ մը ունի որ ինձի հաճոյ է¹⁶⁸:

Կը յուսամ թէ գիրքը ամբողջովին կարդալու[.] կարծիքս ամբողջովին ըսելու առիթը կ'ունենամ յառաջիկային. կը ներքէ գրութեանս եւ գիրիս անճոռնիութիւնը. երեւակայեցէք որ պանքան¹⁶⁹ կը գրեմ այս նամակը¹⁷⁰, բօսի¹⁷¹ օր, գործերու մէջ լնցնելու - անապարանքով:

ԺԳ. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆԵԱՆ¹⁷²

1912, 4 ապրիլ
Ն[որ]-Նախ[իջեան]

Յարգելի տիկին Թեոդիկ!

Շնորհակալութիւն ձեր բոլոր ուղարկածների հ[ա]մ[ա]ր.-
պարտաւորեցրիք:

Անակընկալները, որոնց յիշել էի մամակումս - հանգիստ եղէք -
«երջանկութիւն խօսող» հանգամանքներ չունէին. բախտի թէ ճակատագրի
շնորհիւ իմ մասնատր, անհատական կեանքի երկինքը անամպ է, ժպտացող.
դժբախտութիւնը լոկ նրանումն է, որ ես մի շատ անշնորհք մարդ եմ եւ սիրում
եմ աւելի շատ լսել մարդկանց, քան թէ հարկադրել ինձ լսելու. ահա այս իսկ
պատճառով մանրամասնութիւններից խուսափել էի:

Գրել էք ինձ. «Կը մախքեմ [sic] նաեւ որ ձեր ընտանեկան զբաղումները
(ընդգծ[ումը] իմն է) կարենային թոյլատու գտնիլ միշտ ձեր գրչին, որպէս զի
կարողանայիք ձեր խորհրդին աչքերէն երկնտղ նիւթը տալ» եւ այլն եւ այլն:

Ի՞նչպէս հասկանալ ձեզ. որ անշահ, անկեղծ զգացմունքի արգասիք է
ձեր այդ մաղթանքը՝ կասկած չկայ եւ չի էլ կարող լինել. սակայն, ինչո՞ւ ար-
տայայտութեան այդ տարօրինակ ձեւը. ինչո՞ւ իմ «ընտանեկան» չգիտեմ ինչ
«զբաղումները» պատկերացնել որպէս խոչ[ը]նդոտ իմ գրչին եւ մախքել
նրանց չբացում. հաւատացէք, իմ «ընտանեկան զբաղումները» կը վերացունեն
միայն եւ միմիայն այն դէպքում... երբ ես կը գրկւեմ իմ ընտանիքից... Հաւա-
տացէք, եթէ իմ գրիչը խոչ[ը]նդոտ դառնայ իմ ընտանիքի երջանկութեանը՝ կը
փշրեմ նրան. եթէ երգս պատուհաս՝ կը խեղդեմ կրծքիս տակ. թոյլ տուէք այս
դէպքում չհասկանալ ձեզ՝ այդպէս աւելի մխիթարական է:

Մի քաղցենի տեղեկութիւն.- ռուսահայ գրողները, չնչին բացառութեամբ,
տնտեսապէս ապահովուած չեն. հանգիստ սրտով հաշիւեցէք ինձ
բացառութիւն կազմողների շարքում. եւ եթէ պատահի ձեզ նորից յիշել եւ
բարիք ցանկանալ՝ յիշեցէք, սիրելի տիկին, որ այդ անելու էք յօգուտ իմ
ընտանիքին, որից դուրս ինձ հ[ա]մ[ա]ր գոյութիւն չունի ո՛չ մի բախտի
երջանկութեան աղբիւր, ոչ մի սփոփանք:

Անցնենք այլ հարցերի:

«Տարեցոյցի» հ[ա]մ[ա]ր նիւթ, նկար իր ժամանակին հասցնելու ջանք չեմ
խնայի. կը լինեն «անտիպ» ինչպէս որ ցանկացել էք¹⁷³:

Ուղարկեցի ձեզ «Նոր կեանք»¹⁷⁴. ուշացաւ. դա էլ ուներ իր յարգելի պատ-
ճառը. արժէ՞ գրել. ո՛չ. թողնենք առօրեայ կեանքի անպէտք ու անարժէք ման-
րամասնութիւնները. գրենք լաւ բաներից. չէ՞ որ յարգանքն ու համակրանքը
ընդարձակ ու օղեկ [sic] գրութեան մէջ չէ:

Բարեկեցէք ձեր ամխոնջ ամուսնուն. «Տարեցոյցից» երեւում է որ նա
ձանձրոյթի եւ յօգնելու [sic] մասին գաղափար չունի¹⁷⁵:

Ձերմ բարեկեց

Ձեր

Շ. ԿՈՒՐԴԿՆԵԱՆ

ԺԴ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ. ՊԱՆԹԻԱՐԵԱՆ¹⁷⁶

Ինէպօլու, 25 Մայիս 1912

Մեծայարգ

Տեար [sic] Թեոդիկ Լապճիճեան

Կ. Պոլիս

Բազմարդին գրչի մշակ.-

Դուք, որ բազմազան ու բազմերփեան գրական ծաղիկներէ այնքան հիանալի ծաղկեփունջեր յօրինելով մեն մի ամանօրին հայ գրասէրներու անակնկալներ մատուցանելու արուեստը իւրացուցած էք¹⁷⁷, զիտեմ որ չափազանց յաւակնութիւն մը պիտի նկատէք իմ եւս աննշան մէկ տերեւի առաքումս յառաջիկայ գրափունջին համար: Եւ սակայն պարզ կանաչ տերեւները յաճախ մեծապէս կը նպաստեն վառ բոյրերու յորդ ցուցադրումին եւ կը ցայտեցնեն ներդաշնակութեան գրաւիչ հմայք մը: Այս հաւատքով կը ներփակեմ «Սիւնունէն խապրիկ մը» ոտանաւորս, ձօնելով զայն Ձեր արժանատր կողակցին, Կիլիկիոյ Ազնուափայլ ողբերգուիւոյն եւ կը խնդրեմ որ անկին մը շնորհէք անոր ալ յառաջիկայ «Տարեցոյց»ին մէջ¹⁷⁸:

Խորին յարգանքներուս հետ կը ծրարեմ նաեւ սիրոյ օրհնութեան ողջոյններս եւ կանխապայտ շնորհակալութիւններս, որոնց մատուցումով՝

Մեամ աղօթարար

ՀՄԱՅԵԱԿ ԲԶՆՅ. Ն. ՊԼԱԹԻՅԱՐԵԱՆ

ԺԵ. ՍԱՐԳԻՍ ԹԻԹԻՒՆՃԵԱՆ¹⁷⁹

[Գահիրէ, 1913]¹⁸⁰

Բարեկամս,

Նամակդ անարդար կշտամբանքով մը կ'սկսիս սակայն ուրախ եմ որ ատով առիթը կը ներկայացնես ինձ, անպատում հրճուանքով մը բացատրուելու յոյժ կարեւոր պարագայի մը մասին, որ այնքան աղաղակող, ցայտուն՝ այսուհանդերձ՝ բոլորովին աննշմար մնացած, իրողութիւն մը եղած է մեր՝ բրթահայ գրականութեան երէկուան՝ եւ քիչիկ մըն ալ այսօրուան կալուածին մէջ: Թէ ինչո՞ւ ստեպ չեմ գրեր, այսինքն օրն օրին ինչո՞ւ չեմ արտայայտուիր: Հագուագիտ եմ անոնք որ զարմանալի մեքենականութեամբ մը, հեյ ի հեյ գրելով կարողացած ըլլան լաւագոյն ու ապրող գործեր արտադրել, եւ ցաւալի է խոստովանիլ թէ նոյնիսկ մեր մէջ շատեր որոնք կոչուած պիտի ըլլային, իրենց բացարձակ տաղանդով, հարուստ զարգացումով հոյակապ գրականութիւն մը արտաբերել, տեսակ մը չտես, փքուռոյց իրականութեամբ մը մոլորած ու կորսուած են հրապարակագրութեան ու ճառասացութեան թոհուրդին մէջ. ըսէ՛ ինձի, քու քառիկադրեայ (ներէ՛ քառակերտական ապիկարութեան) մատենադարանիդ մէջ ի՞նչ ունիս Գր[իգոր] Օտեանէն¹⁸¹, Արփիարէն¹⁸², Ջոհրապէն¹⁸³, Կամսարականէն, Բաշալեանէն¹⁸⁴ եւ դեռ ուրիշներն, որոնց անունները անձնօր չեն կրնար մնացած ըլլալ քեզի պէս մեր ժամանակակից (1860-) գրականութեան հիւսք ու ծուծը քամողի մը. գրագէտներու այս գեղեցիկ խումբը, շատ բան կարող էր ընել. չ'ըրիս. ինչո՞ւ, որովհետեւ իրենց կորովի, կենսունակ եւ բեղմնատրիչ ոյժերն վատնեցին յումպէտս հրապարակագրութեան, օրն օրին գրելու, տեսակ մը հիւանդագին մտամոլորութեամբ. կարծես այն սկեպտիկներուն պէս որոնց իտէալն է այսօրը, այսօրը միայն, եւ *վաղղին* վրայ ծալլապատիկ նստած՝ կեանքը կը տանին ծպտադէմ ու գոհունակ. անշո՞ւշտ կան մարդիկ որոնք կը կամին ու կը ջանան ապրիլ փառքը, յաղթանակը, արհամարհելով յետ մահու գալիք կեանքը, անմահութիւնը ճշմարիտ ու հզօր, սակայն եւ կը հարցնեմ[՝] այս է՞ նպատակը որուն կոչուած են ծառայել մարդիկ ընդհանրապէս, եւ գրագէտներն ի մասնաւորի. ո՛չ, ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ. գրագէտը գէթ ինքնասպան ըլլալու չէ, խաբարելով իր կոչումը որ գերազանցօրէն կը ձգտի անմահութեան:

Ո՞ր, քուրմդ ջերմեռանդ Տառին ու Տիպին¹⁸⁵, բօթու՞ ռոտիցդ փռչին, լուա՞ աչքերդ աղբերակին ականակիտ ջուրովն ու երկիւղածութեամբ դարձիր դէպ յԱրեւելք. ամէն ազգերու ու ամէն ժամանակներու պաշտելի Արեւելքին: Արարատին անդիկ կուշտին տակ Հայ Գրականութեան ասպետները տես, Ռաֆֆի¹⁸⁶, Սունդուկեանց¹⁸⁷, Լեւո¹⁸⁸, Ժիրվանգաղէ. չորս գրագէտներ, հսկայ մատենադարան մը, Հայ Գրականութիւն մը կերտած են: Ասոնք զուգակշռող ի՞նչ ունինք մենք, ըսէ՛, մի՛ վախճար, տո՛ւր այդ մեծ ամուրը, միակ թրքահայ գրագէտը, Պարոնեանը...:

«Թրքահայ բեմն եւ իր գործիչները»¹⁸⁹ գործս՝ գիտես արդէն ասարտած է¹⁹⁰. հիմա կ'գրադիմ Աղամեանի¹⁹¹ կենսագրութեան պատրաստութեամբ, որ հատոր մը պիտի ըլլայ, պարունակելով մեծ ողբերգակին խաղացանկին ուսումնասիրութիւնը. կենսագրականն ու գեղարուեստական արժեքին վերլուծումը¹⁹². Վենետիկի հրատարակած կենսագրութիւնը Աղամեանի¹⁹³ կմախքն է, առանց միսի ու ջիղի: Աղամեան Հայ ցեղին, ե՛ւ մարդկութեան հանճարներէն մին է, ինչպէս են Նարեկացի¹⁹⁴ եւ Այվազովսկի¹⁹⁵: Իր գործը, իր արժէքը պէտք է որ հռչակուի իր բովանդակ մեծվայելող ճշմարտութեամբ: Ընդէիքս տածմանելի սակայն վերին աստիճան սիրելի գործ մըն է: Անկէ վերջ պիտի պատրաստեն ուսումնասիրութիւն մը թրքահայ թատերագրութեան, մեր աղքատ գրականութեան ամենէն աւելի որբեայրի ճիւղին վրայ¹⁹⁶:

Եւ երեսակայէ՛, բոլոր այս ծրագրեալ աշխատութիւնը ի կատար ածելու համար, ես որ այնքան մտքի հանդարտութեան, սրտի խաղաղութեան պէտք ունիմ, ես կաշկանդուած եմ, ընկճուած իմ մէկ ուրիշ պարտականութեամբ մը, ուրկէ չեմ կրնար եւ չեմ ուզեր խուսափիլ, որովհետեւ ապրիլ կ'ուզեմ աշխատելու համար, իսկ ապրելու ասագ պայմանն ալ մաքուր ճակատ մը ունենալն է: Ո՞վ եմ ես. ո՛չ թէ այն որ Հայ թատրոնը կ'ուսումնասիրէ, իր ազգին փառքերը կը վերապրեցնէ, պարկեշտութիւնը իրեն սկզբունք եւ մարդասիրութիւնը իր կեանքին աւետարան ըրած կը քալէ, ա՛յլ դաւաճանին, ազգադաւին, մատնիչին շարունակութիւնը, անոր զաւակը: Հայութիւնը այսպէս կը ճանչնայ զիս, գրեթէ նոյնացած մատնիչին հետ¹⁹⁷. ուր որ երթամ, ուր որ ըլլամ, կ'ըսեն, անոր տղան է, եւ իրաւունք ունիմ, սակայն ոչ թէ զաւակը հօրմով ճանչնալու, այլ հօր արժէքը զարկով դատելու. եթէ ես եմ արդիւնքը ու ան պատճառը, ուրեմն արդիւնքով պէտք է արժեցնել պատճառը. իմ կեանքս անորին շարունակութիւնն է, ան է որ կ'ապրի ինձմով. ուրեմն թո՛ղ զիս դատեն զայն մահացնելու համար, զայն ապրեցնելու համար:

Սակայն ան մատնիչ չէր. ասիկա պիտի գոռամ օր մը, մատնիչ ըլլալու համար պէտք է մատնութիւններ գոյութիւն ունենան. կա՞յ խղճամիտ Հայ մը որ կարենայ ըսել թէ ինք Թիւրքինճիէֆի¹⁹⁸ զոհն է. այս հարցումն օր մը Հայ ժողովրդին վզին պիտի կախեն, եւ պիտի պահանջեն անոր պատասխանը: Տասնեակ մամակներ գրած եմ հոս հոն, այնպիսի մարդոց, որոնք լիովին կրնան գիտնալ հօրս մատնիչ մը եղած ըլլալը կամ չ'ըլլալը¹⁹⁹. ոչ մին պատասխանեց ինձ. ի՞նչ անբարոյականութիւնն է ասիկա. ինչո՞ւ չեն ցոյց տար իրենց փաստերն ու ապացոյցները հօրս մատնութեան[,] կամ ինչո՞ւ չեն ըսեր թէ ան անմեղ մըն է, Հայ Տրէյֆիւս²⁰⁰ մը[՝] զոհուած անձնական զգո՞ւմ ու քինախնդիր հաշիւներու. այս սփինքսային լռութիւնը զարհուրելի է. ո՛չ մէկը կ'ուզէ օգնել ինձի. եւ ես միմակս պարտիմ մէկու մը *անմեղութիւնը* ապացուցանել. ճշմարտութիւնը հռչակել. հաւատա՛ս սակայն որ՝ որքան դիւրին է մարդու մը ճակտին

մութ քսելը, այնքան առաւել դժուարին է անմեղ մը պաշտպանելը: Ամբոխը գիտէ միայն մատնիչը. այդ հրէշը չի քննէր այլ կը հետեւցնէ, չի տրամաբաներ սակայն կը հաստատէ, առանց դատելու կը վճռէ, կը դատապարտէ. վա՛յ անոր որ ամբոխին դատապարտութեան կամ պանծացումներուն կ'ենթարկուի: Պէտք է հեռու փախչիլ այդ հրէշէն:

Մանչա շաբաթ առտու ծնաւ. հօրս անունը պիտի տամ անոր. քերես ասիկա տեսակ մը խորհրդանշան է անոր անունին սրբութեւն, մաքրութեւն. հայրս պիտի վերածնի այս մանկիկով. ո՛հ, ի՛նչ հրճուանք իմ հայրական պարկէշտութեանս եւ որդիական բարոյականիս:

Զօպանեանի²⁰¹ «Ճաղիկ»ներուն²⁰² մէջ Աղամեանի նուիրումը թիւ մը կա՞յ²⁰³. Պարոնեանի եւ Նարեկացիի թիւերը²⁰⁴ լաւ կը յիշեմ, սակայն չեմ գիտեր միւսը. եթէ կայ՝ ինծի կ'ընաս խրկել:

«Շիրակ»ի²⁰⁵ պակաս թիւերուն համար Ալեքսանդրիա Միք[այէլ] Կիրճեանին պիտի գրեմ²⁰⁶: Վերջապէս պիտի ջանամ քեզի օգտակար ըլլալ: Վահան Զարդարեանը անցեալ շաբթու Ամերիկա մեկնեցաւ իր Հայկական Սինեմալլով²⁰⁷: Վեց ամիսէն պիտի դառնայ:

Ալիքսանեանի²⁰⁸ կենսագրականին սկիզբները, երկու տեղ Մեծն Ներսէսի յիշատակումը կայ. խնդրեմ «Մեծն» բառը ջնջել, որովհետեւ քատերգութեան մէջ Ներսէս է միայն²⁰⁹:

Կիմս ու ես յարգանքով կը բարեւենք Տիկին Արշակունիին եւ քեզի, իսկ ամենքս մէկ կը համբուրենք Վահագնը:

Քոյդ

Ս. ԹԻԻԹԻԻՆԸՆԱՆ

ԺԶ. ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ

[Փարիզ, 1913]²¹⁰

[...] KRIKOR ODIAN

PATRIOTE ARMENIEN 1832-1887²¹¹

Իբր Եղիա Տէմիրճիպաշեանի²¹² դասընկերն²¹³ ու մտերմագոյն բարեկամը, շնորհակալ եմ իր յիշատակը յաւերժացնելու [sic] համար Զեր ըրած ազնիւ ճիգերէն²¹⁴: Այդ հանճարեղ Հայը ոչ որի այնքան ստեղծագործ է որքան ինձ. իրմէ 43 նամակ ունիմ քովս. եւ ցաւ ի սիրտ ջնջած եմ բազմաթիւ ուրիշ նամակներ որոնք, մտային խանգարումի շրջանին մէջ գրուած, չ'էին կարող պատիւ բերել իր պաշտելի յիշատակին: Կը փափայեմ հայերէն հատոր մը նուիրել իր անունին²¹⁵, մէջբերելով իր թղթակցութիւնն ալ. սակայն կը զգամ թէ ծերութիւնը կը ծանրանայ ուսերուս վրայ եւ աշխատանքի կարողութիւնս կը նուազի, եւ կը վախեմ [sic] որ չը կարենամ իրագործել այդ փափաքը, ուրիշ շատ մը փափաքներուս պէս. որոնք թափօր պիտի կազմեն դազաղիս ետեւ: Ուստի տրամադիր եմ Զեզ դրկել նամակները, Զեր «Տարեցոյց»ին մէջ հրատարակելու համար «Եղիա Տէմիրճիպաշեան առ Սինաս Զերազ» ընդհանուր տիտղոսով եւ առանց վրիպակի²¹⁶: Այդ կը վարանիմ դեռ...

Ուրախ եմ որ Poètes arméniens[ը]²¹⁷ արժանացած է Զեր հաւանութեան²¹⁸: Նա, ինչպէս տեսաք. L'Arménieի մէջ հրատարակուած թարգմանութիւններս կը պարունակէ. 1890էն սկսեալ: Սակայն, լրագիրս արգիլուած ըլլալով Տաճիկստանի եւ նոյն իսկ Ռուսաստանի մէջ, մեր ազգայինները անտեղեակ մնացած են իրենց համար թափած ճիգերէս: Պ[արոն] Արամ Ամտոնեան²¹⁹, իր «Գանձաբան բարձրագոյն դասընթացքի»²²⁰ հատորին մէջ (էջ 127), կը յիշա-

տակէ թէ «Զօպանեան ֆրանսերէնի»²²¹ եւ Միս Ալիս²²² անկլիերէնի [sic]²²³ թարգմանած են Դուրեանի»²²⁴ ոտանաւորներէն մէկ քանին»²²⁵, այլ չը գիտէ թէ Չերազ անոնցմէ տարիներ առաջ թարգմանած ու հրատարակած է Դուրեանի ոտանաւորներուն ոչ թէ մէկ քանին, այլ ամբողջութիւնը, 37 հատ, եւ թէ Ալիս Չերազի թարգմանութիւնները արձակէ ոտանաւոր[ի] վերածած է պարզապէս, ինչպէս կը խոստովանի իր նամակներուն մէջ (Poètes arméniens, էջ VII, VIII, IX)²²⁶;

Յարգալից ողջոյններս Ձեր շնորհալի կենակցին, որոյ խանդավառ պատանեկութեան պատկերը, Լօնտօնի մէջ ընդունարուած²²⁷, դեռ անջինջ մնացած է մտքես ու սրտես:

Անսպառ կորով եւ ամէն յաջողութիւն մաղթելով Ձեզ, կը մնամ

միշտ Ձերոյ

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ

ԺԷ. ՀՐԱՆՏ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ²²⁸

Պարի, 18 Յուլիս 1914

Սիրելի Թեոդիկ,

Խորտակուած սիրտով կը գուժեմ քեզ Լուչինի²²⁹ մահը²³⁰: Գերեզմանին քարէն աւելի միման եմ: Կեանքիս ու յոյսերուս էն գեղեցիկ աստղերէն մին է որ յանկարծ կը մարի: Ա՛հ, բաղդ չ'ունի՛մ Թեոդիկ: Մեռա՛ւ ան որ պանդուխտի կեանքիս մեծագոյն մխիթարանքն էր, որ այնքան եղբայրօրէն կը բացուէր ինծի ամէն անգամ որ իր սիրտին ուռնակը կը զարնէի ցաւի ու ինքնալքումի օրերուս: Դեռ քանի մը օր առաջ այնքան սրտապնդիչ տողերով կը գրէր ինծի²³¹: Յանկարծական եղաւ իր մահը. երէկ իր զմայլելի պահապան հրեշտակը Տիկին Լուչինի կը գրէր ինձ թէ Ճիան հիւանդ է, ու այսօր կ'ստանամ շանթահարիչ հեռագիրը. «Ճիան մեռաւ. վիշտէն խելագար այրին՝ ճիւղատիկոթքա»²³²: Մահուան մանրամասնութիւնները կը պակսին²³³. Նամակի կ'սպասեմ. բայց ես գիտեմ որ ան մեռաւ իր հանճարին գերագոյն տանջանքէն, ան մեռաւ արուեստի աստուածային բաժակը շրթներուն ուր նկկտարն ու քացախը հերոսական ըմպելին կ'ընծայեն ընտրեալներուն. մեռա՛ւ հերոսական մահուամբ, սիրելով կեանքը՝ մահուան համբոյրը տենչալու աստիճան, ճանչնալ վերջ բոլոր ցաւագին ուրախութիւնները ու բոլոր սուրբ տառապանքը կեանքին ու Արուեստին, մեռա՛ւ փիլիսոփայօրէն, հաւատալով որ Մահը վախճանը չ'է՝ կեանքին[,] հաւատալով որ ան՝ կեանքի մէկ վայրկեանն է միայն որ ամբողջ անցեալն ու ապագան կը հաստատէ: Մեռա՛ւ խեղճ բարեկամս ճակատագրապաշտօրէն, յունական այն ճակատագրապաշտութեամբ, խիստ ու պայծառ, որուն մօտեցաւ իր արդիական հոգիով: Դակատագրապաշտութիւն որ կը բռնէ իր ընտրեալներուն ձեռքէն ու կ'առաջնորդէ զանոնք մարդկային շրջանակներէն դուրս, անհունին խորհրդաւոր ճամբաներէն: Աշխարհը իրեն համար տօն մը ու գործի վայելք մը եղաւ իրեն համար. ան ճանչցաւ Մէրը, ամբողջ Մէրը ու տալէ եւ ընդունելէ վերջ ինչ որ կրնայ տալ տիեզերական Մէրը, ու բոցեղէն գեղեցկութեամբ հատնելէ վերջ, անձնատուր եղաւ մահուան գերագոյն սիրոյն:

Ամբողջ իտալական մամուլը իրմով կ'զբաղի այսօր միանգամայն ողբալով իր մահը: Երբ խաղաղի մէջս վիշտիս ցաւագին խոռվքը, պիտի փորձեմ հակիրճ ուրուագիծ մը պատրաստել Տարեցոյցիդ համար եւ գրական ու մասնաւորապէս հայանպաստ գործունեութեան²³⁴. ամէն պարագայի մէջ

կը խնդրեմ ջերմապէս որ հրատարակես այս տարի քերթուածիս այն թարգմանութիւնը զոր Լուչինի կատարած է, եւ զոր խրկեցի քեզի, քնարերգութեանս մասին իր կարծիքովը²³⁵։ Շատ թանկագին է ինծի համար այդ, ու կ'լուզեմ որ *սայրի*՝ Տարեցոյցիդ մէջ։

Ներփակ կը դրկեմ նաեւ քեզի Էնրիքօ Քարտիլէի²³⁶ վերջին նկարը հրատարակուած իր նոր լոյս ընծայած մէկ հոյակապ հատորին առթիւ զոր յառաջաբանած էր մեր խեղճ եղբայրը Լուչինին²³⁷։ Կը խնդրեմ որ հրատարակես զայն իր յօդուածին «Հայկական Մեծ Դատը»ին հետ զոր թարգմանել տուած ես արդէն եւ որուն համար գրեցիր ինձ որ պիտի հրատարակես տարեցոյցիդ մէջ²³⁸։ Լուչինիի մահուրէն վերջ Քարտիլէ կը մնայ իտալացի բարեկամներէս լաւագոյնը, որ ոչ նուազ սիրով կը սիրէ զիս։ Դեռ երէկ կը գրէր ինձ։ «Լուչինիի մահուան գոժը խորտակած է զիս. կորուսիք մեր եղբայրներուն է՛ն լաւագոյնը ու Իտալիա իր է՛ն մեծ մտածողներէն մին. մեր կեանքի այս ամենատխտոր վայրկեանին ո՛ժով գրկուեցէք կործքիս, առաւել քան երբեք, միացեալ վիշտին մէջ...»։ Բայց ոչինչ, ոչինչ կը մխիթարէ զիս. մէջս բան մը կործանեց Լուչինի իր մահուամբ. բայց իր ծայնը կը յամառի ականջիս որ կ'լըսէ կարծես.

“Gemir, pleurer, prier est également lâche,

“Fais énergiquement ta longue et lourde tâche,

“Dans la voie où le Sort a voulu t'appeler,

“Puis, après, comme moi[,] souffre et meurs sans parler”²³⁹

Վշտահար կը համբուրեմ քեզ Թեոդիկս։

Յարգանքներս ազնիւ Տիկին Արշակունիին։

Եղբայրդ

ՀՐԱՆԴ

ԺԸ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ²⁴⁰

Երուսաղէմ, 8/21 Մարտ 1915

Սիրելի Թեոդիկ,

Յունիս 25^{ին} եւ Հոկտեմբեր 16/29^{ին} մամակներ գրեցիր, եւ տարեցոյց ալ դրկեցիր, իսկ ես տակաւին լուռ մնացի։ Անձնաջատագութեան պէտք չեմ զգար. վասն զի հարկաւ կը հասկնաս թէ նորութիւն չունի եւ ժամանակիս տագնապները ու յարաբերութեանց դժուարութիւնները չէին քաջալերեր պարզ քաղաքավարական մամակները։ Եթէ այսօր կը գրեմ, նոր բառարանի մը կազմութեան ձեռնարկիդ լուրն է, զոր լրագիրի վրայ կարդացի եւ Մեսրոպ վարդապետին²⁴¹ ալ գրեցի։

Բայց անոր չանցած տարեցոյցիդ նկատմամբ պէտք է խօսիմ։

Եթէ մինչեւ այսօր անխոնջ աշխատանքը, երկայնամիտ պրպտումը, մեղուաջան հաւարումը, բարեկիրք ճաշակը, համրագիտակ ուղղութիւնը, քո մեծ արժանիքներն էին, այս անգամ բա՛ն մըն ալ կ'աւելցնես անոնց վրայ, աննկուն կամքը, որով կրցար շատ տագնապալի պարագաներու մէջ, շատ ընտիր գործ մը երեսն հանել, դժուարութիւններէ չընկճուիլ եւ արգելքներու յաղթանակել²⁴²։ Ապրի՛ս։ Իսկ եթէ պարունակութեան մասին ալ վճռական յայտարարութիւն մը կ'ուզես. Հաւնեցայ, շատ հաւնեցայ։

Հետաքրքրական միւթերու եթէ հանդիպիմ, Նշանեան վարդապետի²⁴³ աջակցութեամբ, կ'աշխատիմ քեզ գոհացնել։

Ինձ առած լուսանկարներդ երբոր տուն դարձնես, քեզ կ'արտօնեմ Արաքսի²⁴⁴ եւ Սիրարփի քեռորդիներուս դիմել²⁴⁵, որ գտնուած լուսանկարները

առջեւ դնեն, դուք պետք ունեցածդ գատես եւ առնես, ցուցակը յանձնելով, որով 1915 թ²⁴⁶ տարեցոյցիդ ալ օժանդակութիւն մը ըրած կ'ըլլան: Ներկայս տողերս իբր արտօնագիր ներկայացուր:

Եկաւեան կամ Աստուածատուեան վարդապետի համաբարբառն²⁴⁷: Նշանեան վարդապետ քեզի պիտի դրկէ, իրեն խօսած եմ, բայց երբ քրդատարական փոխանակութեանց դիւրութիւնները վերահաստատուին²⁴⁸:

Գանք բառարանին, որուն առթիւ կուգամ գրել:

Տիգրան Չիբունի²⁴⁹ ծանօթ է ինձի, լաւ ընկեր է քեզի, անոր եղբայրն ալ ես ճանչցայ²⁵⁰: Զեռնարկնիդ կը շնորհատրես: Մանաւանդ, որ շատ կանուխեն ունեցած եմ այս գաղափարը, եւ ինչ ինչ ձեռնարկներ ալ ըրած եմ. ուրախ եմ որ դուք պիտի իրագործէք. կը մաղթեմ յաջողութիւն եւ արագութիւն, եւ եթէ կ'ընդունիք, քանի մը միտքեր ալ աւելցնեն:

1. Անունը դնել «Բառարան արդի հայերէն լեզուի»²⁵¹:

2. Դուրս թողուլ շատ մը վերացական գաղափարներու բարդութիւնները:

3. Հին գրաբարէ եկող առարկայական եւ նիւթական իմաստ ունեցող բառերը լաւ ճշդել:

4. Լայն եւ ընդարձակ տեղ տալ գաւառական բառերու, որ կողմէ ալ ըլլան:

5. Աղաւաղ հնչումներէն եւ ձեւերէն ընտրելագոյնները իբր մօր բառ ընդունիլ:

6. Կովկասեան կամ արեւելեան բարբառին մտադրութեամբ հետեւիլ:

7. Օտար լեզուէ եկող ու քաղաքացիական իրաւունք ստացող բառերը չմերժել:

8. Նոր կազմուած բառերը ներս առնել, լաւ կշռադատութենէ ետքը:

9. Հիննէն եկող եւ մօր իմաստ առնող բառերը խմամբով լուսաբանել:

10. Նոյնանշանակ բառերը զտել, եւ իւրաքանչիւրին տեսակ եւ աստիճան ցուցնել:

11. Տառական ուղղագրութիւնը լաւ ուսումնասիրել օտար եւ մօր բառերու համար:

12. Գիտական բառերը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ ընել:

13. Յաճախ գաղղիներէն եւ տաճկերէն բառերը աղընթեր նշանակել, ճշդարանութեան օգնելու համար:

14. Արհեստներու, արուեստներու, վաճառքներու, մասնագիտական բառերը որչափ հնար է ընդարձակել:

15. Ամենայն խոհեմութեամբ, Չեր կողմէն ալ բառ յատկացնելու կամ կազմելու իրաւունքը գործածել:

Առ այժմ այսչափ, նորէն կ'անդրադառնամ:

Յիշեցնե՞մ արդեօք վերջին դարու յատուկ անուանց բառարանի համար ժամանակին խօսածներս:

Յատուկ ողջոյններ տիկինը Արշակունիի եւ պ[ա]ր[ոն] Չիբունի:

Ս. Տեղեաց օրհնութեամբ, եւ Ս. Յարութեան շնորհատրութեամբ

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ԺԹ. ԲԱՐԿԵՆ ԵՊՍ. ԿԻՒԼԵՍԵՐԵԱՆ²⁵²

ԲԱՐԿԵՆ ԵՊԻՍԿ. ԿԻՒԼԵՍԵՐԵԱՆ

BISHOP P. GULESSERIAN

28 Porter St.

Սիրելի Թեոդիկ,

Այսօր Ձեր հասցեով փոստին յանձնուեցաւ ծրար մը, որ կը պարունակէ շորս օրինակ *Քաջն-Վարդան*, իմ նոր հրատարակած գրքոյկէն²⁵³: Ատոնց[մէ] մէկը Ձեզի է, իբրեւ սիրաբան Տաբեգրի եւ տարագրի. տարագրութիւն, որուն սարսափներէն դուր ալ անցար, եւ փա՛ռք Աստուծոյ, փրկուեցար...²⁵⁴ շարունակելու համար Ձեր գրական հաճելի աշխատութիւնները: Հետաքրքրութեամբ կարդացի Ձեր քանի մը *նօթերը*, զորս ամփոփեր էիք թերթի մը մէջ: Միւս երեք օրինակները կը յուսամ թէ սիրով կը յանձնէր Դուրեան Սրբազանի²⁵⁵, Փառէն վարդապետի²⁵⁶, եւ Արշակ Ալպօյաճեանի²⁵⁷, որոնց անունները նշանակուած են արդէն իւրաքանչիւրին վրայ:

Քաջն-Վարդան գրուած է որոշ նպատակով եւ ուղղութեամբ *ժողովուրդին համար*, հիմնուելով անշուշտ իմ երկարամեայ բանասիրական, պատմական եւ քննական հետազոտութեանց արդիւնքին վրայ: Եւ այս գրքոյկը իր պարզ ձեւին մէջ առաջին փորձ մըն է *Քաջն-Վարդանի* կենսագրութեան համար: Ամերիկայի հայոց մէջ շատ պէտք կայ Աւարայրի դիցազնին եւ անոր ձեռնարկած մեծագործութեան շուրջ ստեղծ պատմութեան մը²⁵⁸, եւ ուրախ եմ որ հրատարակութիւնը հասաւ իր նպատակին: Կը ցաւիմ որ զուխ մը թերի է այս գրքոյկէն, եւ այդ զուխը գրելու համար պէտք եղած ատաղձն ու աղբիւրները կը պակսէին Ամերիկայի մէջ: Այդ զուխը պիտի նուիրուէր Վարդանի յիշատակներուն, այսինքն՝ ո՛րչափ եկեղեցիներ շինուած են անոր անուամբ, ո՛րչափ նշխարներ կան առդին անդին, իրապէս կամ աւանդօրէն, ինչե՛ր գրուած են իր մասին՝ վերջին տարիներու գրողներէն, եւայլն, եւայլն:

Եթէ դուք Ձեր պրպտումներուն ընթացքին հանդիպիք այդ տեսակ նիւթերու՝ մասնաւոր խնամքով նշանակեցէք ինձ համար:

Լսեցի որ նահատակ կղերականաց նուիրեալ հատոր մը պիտի հրատարակէր²⁵⁹: Կ'ընքոնեմ այսպիսի աշխատութեան մը կարեւորութիւնն ու դժուարութիւնները, բայց վստահ եմ միանգամայն, որ յաջողութեամբ ի զուխ պիտի հանէք զայն:

Նահատակեալները իրենց պարտականութեան պատնէշներուն վրայ կնքեցին իրենց կեանքը եւ փառատրեցին իրենց կոչումն ու ասպարէզը:

Խնդիրը սա՛ է իմայ [sic], - ապրողները ի՞նչ կ'ընեն, եւ ի՞նչ պէտք է ընել նահատակեալներուն տեղը լցնելու համար:

Կը յուսամ թէ Կ. Պոլսի հայութիւնը, համեմատաբար ոչ-վտանգեալ, լրջօրէն պիտի խորհի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վրայ, ժամանակիս պէտքերուն եւ յոյսերուն համաձայն:

* Ի՞նչ եղան Տէր Ներսէսեանները: Հրաչեային²⁶⁰ քանի մը նամակներ գրեցի եւ շատացայ ո եւ է պատասխան: Անգամ մը գրեցի եւ Օրմանեան Սրբազանի *Ազգապատմի* ուղեցի: Շատ գոհ կ'ըլլամ եթէ դրկել տար ինձ հրատարակեալ երկու մասերը²⁶¹. փոխարժէքը սիրով կը դրկեմ:

Կ'իմանամ թէ հանգուցեալ Սրբազանը՝ *Ազգապատմի* շարունակեր է յետուսադէմ եւ հասցուցեր է մինչեւ վերջը Իգմիրլեանի²⁶² պատրիարքութեան²⁶³: - Լուր ունի՞ք թէ որո՞ւն մօտ են իր Ձեռագիրները եւ ի՞նչ եղաւ իր Մատենադարանը:

* Ես բռնի կեցած եմ Ամերիկայի մէջ: Տեսակ տեսակ մահերէ ազատելէ ետքը՝ ծառայութեան պարտքը աւելի եւս ծանրացած կ'զգամ վրաս²⁶⁴: Հոս պարապ չկեցանք: Շատ աշխատեցանք եւ տքնեցանք... մեր դժբախտ հայրենիքին եւ անոր դատին դոյզն մպաստ մը ընձեռելու համար: Եւ հայրենիքին խաղալիք է այսօր մեծ պետութեանց շահակցական մրցմանց: *Տարոս* կը հեծնէ իր իրաւանց ուրացման հանդէպ: *Արարատ* կը տիրէ պոլշեիկութեան ալեկոծութիւնը²⁶⁵: Յոռետես եմ, բայց ոչ յուսահատ: Պիտի դադրին այս բոլոր ալեկոծութիւնը, եւ մենք հայերս շունչ մը պիտի առնենք... *Եթէ* գիտնանք օգտուիլ «այցելութեան ժամ»էն, եւ մանաւանդ *Եթէ* օգտուելու համար գիտնանք հասկընալ զիրար:

Երկարեցի: Գիշեր է. ճիշդ մէկ ժամ վերջը, կէս գիշերին, հին տարին պիտի վերջանայ: Ամերիկացիք մեծ խրախճանութեամբ պիտի հռչակեն Ամանորը: Ես խանդավառ չեմ այդ խրախճանքին: Տարուան վերջին ժամուն կը կնքեմ ուրեմն առաջին մամակս, ողջունելով Ձեզ, եւ մաղթելով մեր Ազգին իրապէս խաղաղութեան եւ ազատութեան Տարի մը:

ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ.

Ի. ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ

37, rue Breteuil, Marseille

31/3/21

Ազնի եւ սիրելի բարեկամ,

Շնորհակալութեամբ ստացայ Ձեր պատուական մամակն ու 20 ֆրանքը:

Երեկ գտայ ճուազ խտապահանջ լուսանկարիչ մը, որ յանձն առաւ 6 պատկեր տալ 20 ֆրանքի փոխարէն: 4 օրէն պիտի տեսնեմ փորձերը, եւ 20 օրէն պիտի ստանամ ծերութեանս նկարները, որոնք գուցէ վերջիններս ըլլան: Առած օրն իսկ պիտի դրկեն Ձեզ:

Կ'խոստանամ Մայիսին հասցունել զրելիք յօդուածս, *Պոլսահայ յիշատակներ*²⁶⁶: Գրական էջ մը չպիտի ըլլայ այն, այլ կ'յուսամ թէ հետաքրքրութեամբ կարդացուի Ձեր ընթերցողներէն:

Այս ձմեռ մահը բաւական մօտեցաւ ինձ, այլ կրցայ այս անգամ ալ ճողոպրիլ անոր մանգաղէն, գործադրելով *cure d'air*²⁶⁷, *cure de repos*²⁶⁸, *cure d'alimentation*²⁶⁹: Տիկին Թեոդիկ փորձով պիտի տեսնէ թէ ասոնք են մեր գլխաւոր դեղերը²⁷⁰:

Քաջողութիւն մաղթելով իրեն եւ Ձեզ, եւ զրական նորանոր յաղթանակներ, կ'մնամ

Միշտ Ձերդ
ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Սոյն հրապարակումը սկզբնապէս լոյս պիտի տեսնէր Բերիոյ թեմի Առաջնորդարանի *Տարեւ Հայագիտական Տարեգիրքի* Բ. հատորին մէջ: Բնականաբար, տարեգիրքին հրատարակութիւնն ալ զոի դարձած է սուրիական տագնապին, ու երկարօրէն սպասելու է. եթէ եւ երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուի, որպէսզի վերականգնի: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք բանասէր Սիիրան Մինասեանին, որ արժեքաւոր լրացումներ եւ դիտողութիւններ կատարած էր՝ վերոյիշեալ հրատարակութեան պատրաստութեան ընթացքին:

- ² *Տիպ Ու Տաղ* նույնպես վերահրատարակում է Երեւանի մէջ, 2012ին:
- ³ Հատորը վերահրատարակում է 1939ին (*Յուշարձան 1915 Ապրիլի 24ի*, Աղեքսանդրիա), 1985ին (երկու անգամ՝ *Յուշարձան 1915 Ապրիլի (11) Հասնչորսի*, Պէյրուք, *Յուշարձան Նահատակ Մոտաւրականութեան*, Կլեմտէյ), 1990ին (*Յուշարձան Նահատակ Մոտաւրականութեան*, Երեւան), 2010ին (*Յուշարձան Նահատակ Մոտաւրականութեան*, Թեհրան, *Յուշարձան Ապրիլ 11-ի*, Պոլիս): Թարգմանում է բրբերէնի (2010) եւ անգլերէնի (2012):
- ⁴ 1921ին լոյս տեսած է միայն առաջին պրակը, իսկ 1966ին՝ Ա. հատորը (երկու տետրակներ): Ամբողջական հրատարակութիւնը՝ Թեոդիկ, *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին Աղետալի 1915 Տարիին*, խմբ. Արայ Գալայեան, Նիւ Եորք, Ս. Վարդան Հրատ., 1985:
- ⁵ Յովհաննէս Աւագեան, «Երկու Տարեցոյցներ», *Կոչնակ Հայաստանի*, 15 Մայիս 1920, էջ 634:
- ⁶ «Թեոդիկ», *Տաքե Կրօնական Տարեցոյց*, Ե. Տարի, 1929, էջ 275:
- ⁷ «Նամակ մը», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ժ.-Ժ.Ղ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Կ. Քէշիշեան, 1916-1920, էջ 269. նաեւ՝ Նիկոլ Աղբալեան, *Նամակներ*, Երեւան, Հայաստան, 2003, էջ 79:
- ⁸ Եահան Եահնուր, *Բաց Տոմարը*, Փարիզ, Տպ. «Յառաջ», 1971, էջ 79-80:
- ⁹ «Կարծեսք բէ ամէն ծանօթ հայու մօտ թողած պիտի ըլլայ նամակներու դէգեր. գորս կարելի է օր մը հաւաքել, խնամով դասաւորել եւ հատորի մը տակ լոյս ընծայել. փոխան իր *Տարեցոյցին*», գրած է Արուստագ Վրդ. Սիրումեան անոր մահուան առիթով («Թեոդիկ», էջ 278):
- ¹⁰ Ռեբեոս Պէրպէրեան (1870-1915) արեւմտահայ մանկավարժ:
- ¹¹ *Մանգումէի Էֆրեարը* (Պոլիս, 1866-1917) մինչեւ 1896 լոյս տեսած էր իբրեւ հայախոս բրբերէն օրաթերթ, որմէ ետք վերածում էր գրական-մշակութային հայերէն շաբաթաթերթի:
- ¹² Թերթին հաւաքածոն ձեռքի տակ չունենալով, կարելի չէ եղած պարզել, թէ որ յօդուածին մասին է խօսքը եւ, ըստ այնմ, երկտողին մօտաւոր թուականը ճշդել: Կ'ենթադրենք, որ 1903-1904ի շուրջ կրնայ գրուած ըլլալ:
- ¹³ Յովհաննէս Գազանճեան (1870-1915) արեւմտահայ բանասէր. Մեծ Եղեռնի զոհերէն:
- ¹⁴ «Ճանչուոր Դեմբեր» շարքը լոյս տեսած է *Մանգումէի Էֆրեարի* մէջ:
- ¹⁵ Թովմաս Աճեմեան (1867-1917) արեւմտահայ մանկավարժ:
- ¹⁶ Խաչիկ Ուղուրիկեան (1850-1910) արեւմտահայ բանասէր եւ թարգմանիչ:
- ¹⁷ Յովհաննէս Գասարեան եւ Յովհաննէս Գազանճեան, *Գաղտնիք եւ Արուեստ Մեղոքեան*, Կ. Պոլիս, Տպ. Արեւելք, 1889:
- ¹⁸ Յովհաննէս Գազանճեան, *Եղոկիոյ Հայոց Գաւառաբարբառը*, Վիեննա, Տպ. Սիլբարեան, 1899:
- ¹⁹ Պոլսահայ յայտնի վաճառականներ: Անոնցմէ մէկը՝ Մարութ Իբրանոսեան, աւելի ուշ արտօնատէրը եղած է *Առեւտուր*՝ «Մահմանաղրական Թուրքիոյ ազատ վաճառականութեան, ճարտարարուեստին ու երկրագործութեան վրայ խօսող միակ շաբաթաթերթի»-ն (*Ամենուն Տարեցոյցը*, Գ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Ներսէսեան, 1909, էջ 216): *Առեւտուրը* սկսած է լոյս տեսնել Հոկտեմբեր 11, 1908ին, խմբագրութեամբ Արուսէն Գալիպաքեանի եւ Սիմոն Չեօմէլքեանի, եւ կարճատեւ կեանք ունեցած է (12 թիւ) (*Ամենուն Տարեցոյցը*, Դ. տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Ներսէսեան, 1910, էջ 82):
- ²⁰ 1907-1910ին Գազանճեան հրատարակած է *Նոր Քերականութիւն Արդի Հայերէն Լեզուի* դասագիրքը՝ երեք հատորով, որ այնուհետեւ բազմաթիւ հրատարակութիւններ ունեցած է: Անոր Պատմութիւն Հայ Գրականութեան

- երկհատոր ուսումնասիրությունը լոյս տեսած է յետմահու (Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1970):
- ²¹ Նորրոնմայ, տուեալ կալուածին մէջ մուտք գործած անձ (Ֆրանսերէն):
- ²² Գաղտնագիտութիւն (Ֆրանսերէն):
- ²³ Տե՛ս՝ Յովհաննէս Գազանճեան, *Մագնիսականութիւն եւ Ոգեհարցութիւն*, Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1909:
- ²⁴ Հրանդ Մամուրեան (1870-1935)՝ արեւմտահայ հրապարակագիր ու խմբագիր. Մատթոս Մամուրեանի որդին:
- ²⁵ *Արեւելեան Մամուլ*՝ ազգային-քաղաքական ամսաթերթ, կիսամսեայ ու շաբաթաթերթ (Զմիւռնիա, 1871-1909), ապա՝ օրաթերթ (1919-1922):
- ²⁶ Առաջին վեց մասերը լոյս տեսած են պարբերական հրապարակումներով. (Յովհաննէս Գազանճեան, «Եւդոկիացի Հայ Կինը», *Արեւելեան Մամուլ*, 16 Օգոստոս 1903, էջ 783-787 - 17 Մարտ 1904, էջ 297-301):
- ²⁷ Ուսումնասիրութեան եզրափակիչ հատուածին համար (ԺԲ. զլուխ), տե՛ս՝ Յովհաննէս Գազանճեան, «Եւդոկիացի...», *Արեւելեան Մամուլ*, 29 Սեպտեմբեր 1904, էջ 969-973:
- ²⁸ Սիրողներ (Ֆրանս.):
- ²⁹ Կարապետ Թումայեան (1852-1939), արեւմտահայ մանկավարժ ու հրապարակագիր:
- ³⁰ Բովանդակութեան ցանկ, վերլուծական ցանկ (լատիներէն, անգլերէն):
- ³¹ Թեոդիկ այս բնադրանքը երբեք նկատի առած չէ:
- ³² Յղում, տեղեկատուութիւն (Ֆրանսերէն):
- ³³ Գնահատական բաժինը հետեւեալ խտացումով ու խմբագրումով լոյս տեսած է. «Անցիւր բարեկամ.- Չեր 3 տարուան Տարեցոյցները շատ գնահատած են: Լաւ կ'ընէք index սըն ալ կցելով գործոյն վերջը: Ատով տարեցոյցցնիդ ասուպի պէս անհետող համզամաճընէ մնայուն օգտակարութեան շարքին պիտի անցնի: Գալով գործին ներքին արժէքին, ամեն գնահատութենէ վեր կը գտնեմ զայն: Նիւթերու զանազանութիւնը ճշմարիտ Համայնագիտարան մը հանդիսացուցեր է զայն, որ գիտնականին իսկ օգտակար ծառայութիւններ կը մատուցանէ: Չի մոռնամ շնորհատրելու զՁեզ գործին արտաքին տեսքին ու ճաշակին համար ալ: Նիւթերուն զետեղումը, համալսարանի կարգադրումը պակաս բան չի թողցներ, որով գործը երփներանգ ծաղիկներով զարդարուն փունջի մը նմանած է: Կատարեալ յաջողութիւն կը մտաբեն Ձեր օգտաշատ ձեռնարկին եւ Ձեզի՝ կար եւ կարողութիւն» («Ընթերցողներ թող խօսին», *Ամենուն տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 10):
- ³⁴ Կ. Թումանեան, «Խոհեմութեան ճամբան», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 152-4:
- ³⁵ Լուսանկարն ու կենսագրականը տե՛ս՝ «Ինքնակենսագրութիւն», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 151-152:
- ³⁶ Արշակունիի (Ճիզվէճեան) Թեոդիկ (1875-1922)՝ մանկավարժ: Թեոդիկի հետ հիմնած է *Ամենուն Տարեցոյցը*:
- ³⁷ Հ. Սկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան (1881-1959)՝ Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ, բանասէր:
- ³⁸ Յովհաննէս Թովայեան (1854-1936)՝ պոլսահայ խմբագիր ու դերասան, հայրը՝ Երուանդ Թովայեանի:
- ³⁹ Երուանդ Թովայեան (1883-1937)՝ պոլսահայ դերասան ու խմբագիր:
- ⁴⁰ Արսէն Վրդ. Ղազիկեան (1870-1932)՝ Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ, բանասէր ու թարգմանիչ:
- ⁴¹ Չորրորդ պարտիզակցին, ամենայն հաւանականութեամբ, Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ ու բանասէր Հ. Վարդան Հացունին էր (1870-1944):
- ⁴² Այս պարբերութիւնը հրատարակուած է հետեւեալ կերպով. «Չեր գիրքը յիշատակարան մ'է եւ ամենագեղեցիկ տապանաբարը դրուած բրքահայ մեռած

- գրականության հոդակոյտին վրայ: Պոլիսը գրական լուրջ հանդես մը չունի. Չեր գործը միանգամայն գրական հանդես մ'է՝ տարին անգամ մը հրատարակուող» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյց», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Տէր Ներսէսեան, 1911, էջ 2):
- ⁴³ Արշակոտի Թեոդիկ. «Կեալուր Քոյի մանկիկը», *Գեղունի*, 1909, էջ 29-30, Հմմտ.՝ Նոյն, *Ամիս Մը Ի Կիլիկիա*, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան, 1910, էջ 110-116:
- ⁴⁴ Արշակոտի Թեոդիկ 1909ի վերջատրութեան Ազգային Հայտեաց Ընկերութեան կողմէ դրկուած էր Կիլիկիա:
- ⁴⁵ *Գեղունի*՝ Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութեան կողմէ պարբերաբար տպուած բացառիկ հրատարակութիւն. ընտիր նկարազարդումով եւ յօդուածներով: Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1903ին, վերջինը՝ 1950ին:
- ⁴⁶ *Գեղունի* – *Illustration Arménienne*. No. 6, Venise S. Lazare, 1909, Pour les Orphelins Arméniens de Cilicie, 84 էջ:
- ⁴⁷ Է. Ֆոն Աւոլ. Պալեսթինէ, Քամիլ Ֆամարիոն, Ժիլ Պուա, Սոֆիա Փուրովիեցա, Էմիլիո Տեգա եւ ուրիշներ:
- ⁴⁸ Ինկա Քոլլին-Նալբանդեան (1879-1929)՝ դանիացի գրագիտուի: Նամակը գրուած է հայերէն:
- ⁴⁹ Նամակը թուագրած ենք ըստ բովանդակութեան:
- ⁵⁰ Ինկա Նալբանդեանի ամուսինը՝ Մարտիրոս Նալբանդեան, 1909-1913ին Կեդրոնական վարժարանի տնօրէնն էր (Նուրիան Ուզունեան (խմբ.), *Յուշամատեն Ազգ. Կեդրոնական Վարժարանի*, Մոնրէալ, 1986, էջ 44-52):
- ⁵¹ Դանիական օրաթերք: Լոյս կը տեսնէ 1884էն ի վեր:
- ⁵² Յակոբ Պապիկեան (1856-1909)՝ Օսմանեան Խորհրդարանի երեսփոխան Իթքիհատ Վէ Թերաքթէ Կուսակցութեան կողմէ, Ռոտտսթրոյի ներկայացուցիչ: 1909ին գործուողուած էր Ատանա՝ հայկական ջարդերուն մասին տեղեկագիր մը պատրաստելու նպատակով, որ մնացած է անտիպ մինչեւ 1913 եւ հայերէն բարգմանութեամբ լոյս տեսած է վեց տարի ետք (*Ատանայի եղեռնը, Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի*, քարգմ. Յակոբ Սարգիսեանի, Կ. Պոլիս, Հրատ. «Կիլիկիա» Գրատան, 1919): Ջարդին մէջ Իթքիհատի պատասխանատուութեան մասին իր բացայայտումներէն անմիջապէս ետք մահացած էր, ըստ երեւոյթին՝ թրքական կառավարութեան դառի մը հետեւանքով: Ի. Նալբանդեանի յօդուածը քարգմանաբար լոյս տեսած է նաեւ *Ազատամարտի* մէջ (Հ. Թովմաս Կէտիկեան, «Հայերէնագետ Օտարուիներ», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 232):
- ⁵³ Այս եւ յաջորդ բոլոր հրատարակութիւնները լոյս տեսած են Քոփենհակի մէջ. դանիերէն: *Փոլիթիքէն* օրաթերքը լոյս կը տեսնէ 1883էն ի վեր:
- ⁵⁴ Օրաթերք (1869էն մինչեւ այսօր):
- ⁵⁵ Շաբաթաթերք (1859-1924):
- ⁵⁶ Հանդէս: Լոյս կը տեսնէ 1877էն ի վեր:
- ⁵⁷ Հանդէս (1898-1906):
- ⁵⁸ Հանդէս (1906-1952)՝ *Dansk Tidsskrift* շարունակութիւնը:
- ⁵⁹ Գիշդ ամուրճ՝ *Damernes Noterings-Calender*, տարեցոյց (1869-1973):
- ⁶⁰ Մինաս Չերազ (1852-1929)՝ արեւմտահայ հրապարակագիր, արձակագիր ու քաղաքական գործիչ:
- ⁶¹ *L'Arménie* ֆրանսերէն պարբերաթերքը Չերազի խմբագրութեամբ լոյս տեսած է Լոնտոնի (1889-1898) եւ Փարիզի (1898-1906) մէջ:
- ⁶² *Ռազմիկ* (Ֆիլիպէ, 1905-1909) քաղաքական ու զրական եօթնալ:
- ⁶³ *Գիտութիւն* (Լոզան, 1904-1905, Փարիզ, 1908-1909)՝ գիտական պարբերաթերք, գոր խմբագրած է Ի. Նալբանդեանի ամուսինը՝ Մարտիրոս Նալբանդեան:
- ⁶⁴ *Ազատամարտ* (Պոլիս, 1909-1915)՝ քաղաքական ու զրական օրաթերք:

- ⁶⁵ Inga Nalbantian, *Bølgesang*, København, 1905: Տե՛ս Ինկա Մ. Նալբանդեան, «Ծանր է Օրդան Բեռը», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 160, որ բարգմանում է այս հատորին (թուագրում՝ «Պէպէք, Յուլիս 1910»):
- ⁶⁶ Ռաֆայէլ Պատկանեանի (1830-1892) «Մայր Արաքսի Ափերով» բանաստեղծութեան առաջին բառերը:
- ⁶⁷ Միքայէլ Նալբանդեանի (1829-1866) «Ազատութիւն» բանաստեղծութեան առաջին բառերը:
- ⁶⁸ Սկրտիչ Պէշիկբաշլեանի (1828-1868) «Գարուն» բանաստեղծութեան առաջին բառերը:
- ⁶⁹ Արշակ Չօպանեանի (1872-1954) համանուն բանաստեղծութիւնը:
- ⁷⁰ Այս բարգմանութիւնները կը կազմեն զիրքին հինգերորդ բաժինը ու կատարում են Մարտիրոս Նալբանդեանի օգնութեամբ (Կէտիկեան, «Հայերեմագէտ», էջ 232. Արծուի Բախշիեան, *Հայաստան-Սկանդինաւիա*, Երեւան, ԳԱՄՀ Հրատ., 2003, էջ 209-210):
- ⁷¹ Մարտիրոս Նալբանդեան (1872-1916)՝ քիմիագէտ ու մանկավարժ (Մարտիրոս Նալբանդեան, «Գիտական Այժմութիւններ», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 312-317): Կենսագրական ակնարկին մէջ (էջ 312) յիշում է իր ամուսնութիւնը:
- ⁷² Տողը աւելցում է Թեոդիկի կողմէ, որ այս նամակին հիմամբ Ինկա Նալբանդեանի մասին յաւելեալ տեղեկութիւններ տուած է (Կէտիկեան, «Հայերեմագէտ», էջ 233):
- ⁷³ Խաչատուր Գոռուեան (1866-1941), եկեղեցական գործիչ եւ ուսուցիչ: 1889ին յարած էր Աւետարանական եկեղեցւոյ, որուն ծոցին մէջ կը շարունակէր գործել նամակը գրելու պահուն: Անկի ուշ, վերադարձած է Հայց. Առաքելական Եկեղեցիին որպէս քահանայ:
- ⁷⁴ Այս նախադասութիւնը լոյս տեսած է հետեւեալ ձեւով. «... Արդիւնք չարաչար աշխատութեան, լեցում՝ բազմակողմանի, օգտաշատ եւ հետաքրքրաշարժ նիւթերով ու պատկերներով» («Ընթերցողներն Ու Տարեցոյցս», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 3):
- ⁷⁵ Լուսանկարը եւ կենսագրական գիծերը տեսն խաչատուր Գոռուեան, «Քրիստոս Յարեալ Ի Մեռելոց», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 207:
- ⁷⁶ Ըստ կենսագրական տեղեկութեան, Կիլիկիոյ աղէտէն ետք, Օգոստոս 1909ին Գոռուեան հրաւիրուած էր որպէս տեսուչ Կիլիկիոյ եւ Հալէպի կուսակալութեանց մէջ բացուելիք որբանոցներուն (անդ):
- ⁷⁷ Վիքթորիա Աղանուր (1855-1910)՝ իտալագիր հայագէջ բանաստեղծուհի: Հ. Արսէն Ղազիկեան եղած է անոր գործերուն մնացուն բարգմանիչը, նաեւ՝ յետմահու:
- ⁷⁸ Տիկին (Ֆրանս.):
- ⁷⁹ Այս բառը սխալ է բարգմանութեան մէջ: Իտալերէն բնագրին editori բառը կը նշանակէ «հրատարակիչներ»:
- ⁸⁰ Վիքթորիա Աղանուր, «Հայկական Զատիկը», թարգմ. Հ. Արսէն Ղազիկեան, *Ամենուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 84-85:
- ⁸¹ «Իմ արդիւնքը ձերն է» բառերը աւելցում են Հ. Ղազիկեանի կողմէ:
- ⁸² Յակոբ Պարոնեան (1843-1891)՝ արեւմտահայ երգիծարան:
- ⁸³ Յակոբ Պարոնեան, *Մեծապատիւ Մուրացկաններ*, Կ. Պոլիս, Տպ. Սամուէլ Ղ. Պարտիզպանեան, 1887 (առանձին պրակներով լոյս տեսած էր 1880ին):
- ⁸⁴ Փակագիծի մէջ պարբերութիւնը Հ. Ղազիկեանի յաւելումն է:
- ⁸⁵ Այս պարբերութիւնը լոյս տեսած է հետեւեալ ձեւով. «Հազար շնորհակալութիւն ինձ դրկում տարեցոյցներուն համար որ շատ ճաշակատու գտայ: Պիտի չմոռնամ Չեր ազնիւ փափաքը կատարել. շատ գոհ եմ որ «Հայկական գաղտնի»ս հաւնուեր է. [արդիւնքը Հ. Ղազիկեանինն է], եւ տեսանողի մը մարգարէութիւնը կարծութեւ է: Եթէ ներշնչումը գալ» քովս ի վեր կայնի, պիտի մտածեմ գրել ուրիշ քերթում մը: Բայց «պէտք չէ Մուսային ետեւէն վազել» կ'ըսէր ինձ վարպետս, այլ սպասել որ գալ

- ինքնին ընծայելու մեզ իր պարգևները» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյց», *Ամենու՛ն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 2):
- ⁸⁶ Վիքթորիա Աղանուր՝ քաղցկեղէ հիւանդ, մահացած է Ապրիլ 9, 1910ին: 1911ի տարեցոյցին մէջ լոյս տեսած է «երիտասարդութեանը գրած քերթում [մը] գոր Աղանուր չէ առած իր հատորներուն մէջ»՝ Հ. Ղազկեանի թարգմանութեամբ, հանդերձ լուսանկարով (Վիքթորիա Աղանուր, «Երբ Գերեզման Տանի Ջիւ...», *Ամենու՛ն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 29-31):
- ⁸⁷ Կ'ակնարկէ Արշակունի թէոդիկին:
- ⁸⁸ Կ'ակնարկէ իր հատորին հրատարակութեան՝ *Հայկական Նոր Մատենագրութիւն եւ Հանրագիտարան Հայ Կեանքի*, Ա. Հտր., Վենետիկ, Տպ. Ս. Ղազար, 1909: Բ. հատորը լոյս տեսած է 1912ին, իսկ շարքը մնացած է անստարտ՝ նիւթերուն կորուստին պատճառով Մեծ Եղեռնի օրերուն:
- ⁸⁹ Լապճինճի որդի (թրքերէն): Թէոդիկի մականունը Լապճինճեան էր:
- ⁹⁰ Թէոդիկի որդին՝ Վահագն Թէոդիկ (1903-1960ականներ):
- ⁹¹ Հեքամոսական «Վահագնի երգը»ի յայտնի տողին («Ղո՛ղ եղեգան փող բոց ելանէր») հիմամբ բառախաղ:
- ⁹² Սուրէն Պարթեւեան (1875-1921)՝ արձակագիր եւ հանրային գործիչ:
- ⁹³ Հրանդ Մամուրեան Պարթեւեանի խմբագրած *Զմիւռնիոյ Դաշինք* թերթի (1909-1919) արտօնատէրն էր:
- ⁹⁴ Պարտաւորեցնող (ֆրանսերէն):
- ⁹⁵ Սուրէն Պարթեւեան, *Կիլիկեան Արիաւիրքը*, Կ. Պոլիս, Տպ. Նշան Պապիկեանի, 1909: Իր կենսագրական նութերուն մէջ, Թէոդիկ գրած է. «Կիլիկեան կոտորածին անմիջապէս յետոյ ուղեւորած՝ Առանա, ուրկէ թերթերու դրկած իր յուզիչ յօդուածներն ամբողջ ամփոփելով, հրատարակած է *Կիլիկեան Արիաւիրքը*, ու Զարդին ահէղ ու արուակեղեք մանրամասունքը պատկերելով վարպետ գոյով մը: - Տաղանդաւոր ու բեղուն արձակագիր, քրքաւայոց Ա. Սևարոնեանն - առանց չափազանցութեան» (*Ամենու՛ն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, 1911, էջ 280):
- ⁹⁶ Պարթեւեանի հատորին հրատարակիչը Նշան Պապիկեանն գրատունն էր:
- ⁹⁷ Սուրէն Պարթեւեան, *Քայրայում*, Զմիւռնիա, Տպ. Մամուրեան, 1910:
- ⁹⁸ Պարթեւեանն որեւէ գրութիւն լոյս տեսած չէ 1911ի տարեցոյցին մէջ:
- ⁹⁹ Գերազանցօրէն (ֆրանսերէն):
- ¹⁰⁰ Կ'ակնարկէ հռչակաւոր դերասանուհի Սիրանոյշին (Մերովպէ Գանթարճեան, 1857-1932):
- ¹⁰¹ Սքեյլա Նիքոսիաս (1880ականներ-?), Սիրանոյշի դուստրը, ծնունդ՝ 1883-1889ի ամուսնական կապին յոյն երաժիշտ Քարլօ Նիքոսիասի հետ, որ լքած է զայն: Ան մկրտուած է Աստղիկ անունով, ի յիշատակ վաղամեծիկ մօրաքրոջ՝ դերասանուհի Աստղիկին: 1922ին ան Պոլիս կ'ապրէր, ամուսնացած էր եւ զաւակներ ուներ (Ռուբէն Զարեան, *Սիրանոյշ, 1857-1932*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1957, էջ 56, 271-272, նաեւ՝ Նշան Պէշկեպաշեան, *Թատերական Դէմքեր*, Գեղրդ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակ թիւ 4, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1969, էջ 786):
- ¹⁰² Կ'ակնարկէ Ա. Թէոդիկի *Ամիս Մը 'Ի Կիլիկիային*:
- ¹⁰³ Տիգրան Կամսարական (1866-1940)՝ արեւմտահայ արձակագիր:
- ¹⁰⁴ Երուանդ Գ. Աղաթօն (1860-1935)՝ հանրային գործիչ, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադիրներէն մէկը:
- ¹⁰⁵ Կ'ակնարկէ «քրքաւայ անդրանիկ գրագիտուհի» Ելպիս Կեսարացեանին (1830-1913), որ Կամսարականի հետ Աղեքսանդրիա կ'ապրէր (Ելպիս Կեսարացեան, «Մտածումներ», *Ամենու՛ն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 128-130):
- ¹⁰⁶ «Կեսարացեան, Օր. Ելպիս [sic]», *Ամենու՛ն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 267-268:

- ¹⁰⁷ Ալեքսանդր Շիրվանզադե (1858-1935)՝ արեւելահայ վիպասան ու թատերագիր:
- ¹⁰⁸ *Անահիտ* (Փարիզ, 1898-1911, 1929-1940, 1946-1949)՝ գրական-մշակութային հանդես:
- ¹⁰⁹ Արշակ Զօպանեան, «Դմբեր. Շիրվանզադե», *Անահիտ*, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1909, էջ 146 (Շիրվանզադեի 1897ի լուսանկար):
- ¹¹⁰ *Հայրենիք* (Պոլիս, 1878-1896, 1909-1910)՝ քաղաքական ու գրական օրաթերթ:
- ¹¹¹ Յիշեալ կենսագրական ակնարկը չկրցանք գտնել *Հայրենիքի* Հոկտեմբեր 1909-Ապրիլ 1910 թիւերուն մէջ: Շիրվանզադեի կենսագրութիւնն ու նկարը տես՝ *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 278:
- ¹¹² Վահան Թեքեան (1878-1945)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ եւ հանրային գործիչ:
- ¹¹³ Պարբերութիւն (Ֆրանսերէն):
- ¹¹⁴ Շիրվանզադե, *Զատ*, Պարու. Տպ. Արօր, 1898:
- ¹¹⁵ Գինարբութ (Ֆրանսերէն):
- ¹¹⁶ Թեքեան կ'ակնարկէ 1903ին Թիֆլիս լոյս տեսած Շիրվանզադեի *Երկերի Տողովածոյի* առաջին երեք հատորներուն (չորրորդ հատորը լոյս տեսած է 1912ին):
- ¹¹⁷ Շիրվանզադե, «Կործանումածը», *Անահիտ*, Յունիս-Յուլիս 1909, էջ 56-69. Օգոստոս-Սեպտեմբեր, էջ 97-107. Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 172-186: Առանձին հրատարակութիւն՝ Շիրվանզադե, *Կործանումածը*, Թիֆլիս, Տպ. Նուարդ Աղանեանի, 1914:
- ¹¹⁸ «Կործանումածը» Դեկտեմբեր 24, 1909/6 Յունուար 1910ին Պոլիս ներկայացուած էր քաղաքը այցելած «Արեւեան-Արմենեան» թատերախումբին կողմէ (տես Վահան Թեքեան, «Առաջին Ներկայացում», *Հայրենիք*, 26 Դեկտեմբեր 1909/8 Յունուար 1910): Այս նամակէն օր մը առաջ, Կամարական խիստ դրական կերպով անդրադարձած էր թատերախաղին Չմիտեղոյ *Դաշինք* օրաթերթին մէջ (Դաւիթ Պետրոսեան, *Գրական Բանավեճերը 20-րդ Դարասկզբի Հայ Մամուլում*, Երեւան, Երեւանի Համալս. Հրատ., 2007, էջ 111):
- ¹¹⁹ *Le Figaro*՝ ֆրանսական օրաթերթ (1856էն ի վեր, հիմնուած իբրեւ շաբաթաթերթ 1826ին):
- ¹²⁰ Թեղոյի սխալ հասկցած է Կամարականի այս նախադասութիւնը եւ հետեւեալ բնութագրութիւնը թոյլ տուած է Շիրվանզադեի կենսագրութեան մէջ. «(...) ներկայիս մէջ կը վայելէ միջազգային համբաւ մը, իր աշխատասիրութիւններէն 8 հատը բարգմանուած ըլլալով ռուսերէնի, եւ մին՝ ֆրանսերէնի. *իսկ իր թատերախաղերէն գլխաւոր տեսարաններ արտատպուած են «Ֆիկառօ»ի մէջ*» (*Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 278. ընդգծումը մերն է):
- ¹²¹ Շիրվանզադեէն որեւէ արտատպում կատարուած չէ տարեցոյցի 1911ի հատորին մէջ:
- ¹²² Նկատի ունի ֆրանսերէնի բարգմանում *Արտիստը* (Chirvanzadé, *L'artiste*, traduit par Serge d'Herminy, Paris, Serge d'Herminy, 1909) եւ *Չար ոգին* (Chirvanzadé, *La possédée*, traduit par Archag Tchobanian, Paris, E. Leroux, 1910):
- ¹²³ Փիեռ Լոթի (Pierre Loti, 1850-1923)՝ ֆրանսացի վիպագիր: Ծանօթ եղած է իր քրքրասիրութեամբ:
- ¹²⁴ Ալպեր Վանտալ (Albert Vandal, 1853-1910)՝ ֆրանսացի պատմաբան:
- ¹²⁵ Ակադեմականներ (ֆրանսերէն): Լոթի ֆրանսական Ակադեմիայի անդամ ընտրուած էր 1892ին, իսկ Վանտալ՝ 1897ին:
- ¹²⁶ Անաթոլ Լըրուա Պոլիեօ (Anatole Leroy-Beaulieu, 1842-1912)՝ ֆրանսացի պատմաբան, որ գրադած է Արեւելեան հարցի պատմութեամբ ու նաեւ հայանպաստ զանազան ելոյթներ ունեցած է:
- ¹²⁷ Հաւանաբար խօսքը կը վերաբերի գրավաճառ ու բանատէր Վահան Զարդարեանին (1872-1945):
- ¹²⁸ Շիրվանզադե, *Արամբին*, Թիֆլիս, Տպ. Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի, 1888:

- ¹²⁹ Յիշողութեան վրէպ մը կայ. քանի որ *Արամբին* վէպը լոյս տեսած է Թիֆլիսի *Արմազան* շաբաթաթերթին մէջ 1888ին («Շիրվանզադէ»): *Հայկական Համադատ Հանրագիտարան*, Հտր. 4, Երեւան, 2003, էջ 80), իսկ մոյն տարին՝ առանձին գիրքով:
- ¹³⁰ *Արենք* (Պոլիս, 1884-1912)՝ քաղաքական ու գրական օրաթերթ:
- ¹³¹ Վահան Թորոքլենց (1889-1938)՝ ծագումով արեւմտահայ, ապա՝ խորհրդահայ գրագէտ:
- ¹³² Տան կոտր (եբր. *teraph(im)*). բառը փոխառուած է Աստուածաշունչի հայերէն քարգմանութեան մէջ):
- ¹³³ Այս պարբերութենէն հրատարակուած է հետեւեալ քաղուածքը.՝ «Արուեստի աւարտած գործ մը, եւ միակը մէր մէջ՝ ճաշակի տեսակէտով: Տարեցոյցի տիրական աստուածն էր դուք, մանաւանդ որ բերաք մը ունիք այս կարգի գործեր յաջողցնելու մէջ» («Ընթերցողներս», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 4):
- ¹³⁴ *Արծիւ*՝ ամերիկահայ գրական (1905-1906), ազգային-քաղաքական (1908-1909) կիսաշաբաթաթերթ:
- ¹³⁵ Արշակ Տէր Մահտեսան (1880-1950)՝ ամերիկահայ հրապարակագիր:
- ¹³⁶ Տէր Մահտեսան իր ուսումը ստացած է Նիւ Եորք եւ ԵՄԼ համալսարանները:
- ¹³⁷ *Armenia*՝ ամերիկահայ անգլիատառ առաջին պարբերաթերթը, լոյս տեսած է 1904-1907, 1910-1913, 1914-1915ին: *New Armenia* անունով վերահրատարակուած է իբրեւ կիսամսեայ (1915-1917) եւ ապա դարձած է ամսագիր (1917-1929):
- ¹³⁸ *Armenia*ի մէջ 1912ին շնորհակալութեամբ յիշուած են քաղմաքի անձեր, որոնց շարքին՝ Վահան Թորոքլենց, «for their effective work in behalf of 'Armenia'» («յանուն *Արմենիայի* իրենց կատարած արդիւնաւէտ աշխատանքին համար») («To Our Subscribers», *Armenia*, July 1912, p. 359): Ընդհակալ ենք բանասէր Յակոբ Կիլիլեանին (Լոս Անճելէս), որ մեր խնդրանքով գտած է այս տեղեկութիւնը:
- ¹³⁹ Արշակ Տ. Մահտեսան, «Յարութիւն», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 105-106 (բանաստեղծութիւն եւ լուսանկար): Կենսագրութիւնը տես *«Տէր Մահտեսան, Արշակ»*, *անդ*, էջ 288-289:
- ¹⁴⁰ Թորոքլենց այս կեղծանունը գործածած է 1909-1913ին (հմտ. Բախտիար Յովակիմեան, *Հայոց Օսմականութեան Բառարան*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2005, էջ 301), ինչպէս նաեւ 1914ին (տես Մշակ, «Աստուածաձին», *Հայուն Տարեցոյցը*, *Չորրորդ Տարի*, Կ. Պոլիս, Հրատ. Պ. Պալենց Գրատան, 1914, էջ 101-102. բանաստեղծութիւնը գրուած է «Պոսքըն», եւ ունի «Մշակ (Վահան Թորոքլենց)» վերտառութեամբ հեղինակին լուսանկարը):
- ¹⁴¹ *Armenia* պարբերականի հասցեն:
- ¹⁴² Մեսրոպ Նուպարեան (1842-1929)՝ արեւմտահայ գրագէտ եւ քարգմանիչ:
- ¹⁴³ *Ճառար. Թատրերգութիւն Կէօքէի*, քարգմանութեամբ Մեսրոպ Նուպարեանի, Զմիւտնիա, Տպ. Քէշիշեան, 1909:
- ¹⁴⁴ Եոհան Կէօքէ (1749-1832)՝ գերմանացի բանաստեղծ:
- ¹⁴⁵ *Մտտորա* (Զմիւտնիա, 1880-1881)՝ կիսամսեայ ազգային եւ գրական հանդէս:
- ¹⁴⁶ Էմիլ Պէրդրան, *Նուպար Փաշա 1825-1899. Նիշք Եւ Տպաւորութիւն*, քարգմանութիւն Մեսրոպ Նուպարեանի, Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1910:
- ¹⁴⁷ *Ճառարքի* տպագրիչները:
- ¹⁴⁸ Պօղոս Պալենց (1862-1944), Պոլսոյ համաճում գրատան տէր եւ տնօրէնը:
- ¹⁴⁹ Միքայէլ Ս. Կիւրճեան (1879-1965)՝ արեւմտահայ արձակագիր:
- ¹⁵⁰ Գումար (Ֆրանսերէն):
- ¹⁵¹ Սիրոյն (թրքերէն):
- ¹⁵² Կ'ակնարկէ 1909ի հատորին էջ 230ը գրաւոր երկու լուսանկարներուն՝ «Դիւցազունը Օսմ[անեան] Ազատութեան ՆԻԱԶԻ ԵՒ ԷՆՎԷՐ ՊԷՅԵՐԸ» վերտառութեամբ:

Յուլիս 1908ին անոնք գլխաւորած էին Մակեդոնիոյ զօրքերուն ապստամբութիւնն ու դէպի Պոլիս արշաւելու սպառնալիքը, որ ւարտած էր Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումով ու գրեթէ անմիջապէս՝ Ալպոլլ չամիտ Բ.ի զաւորակէցութեամբ: Նիսիւն պէյ սպաննուած էր Երիտասարդ Թուրքերու յաղթանակէն քիչ ետք: 1909ին բրթական նորահաստատ կառավարութիւնը կ'իրագործէր Ատանայի ջարդը, զոր նկատի ունի Կիւրճեան իր խօսումը դատումին մէջ:

¹⁵³ Թանձրամիտ (Ֆրանսերէն):

¹⁵⁴ Սրիկայ (Ֆրանսերէն):

¹⁵⁵ Պոլսահայ վաստակաւոր մանկավարժ Միհրան Ասքանազ (1854-1904), հեղինակ՝ *Գրագիտութիւն* եռահատոր դասագիրքին (1884), 1896ին Աղեքսանդրիա տարագրուած ու հոն մահացած էր: Անտիպ ձգած էր 20 տարուան աշխատանքի արդիւնը *Հոմանիշներու Բառարան* մը:

¹⁵⁶ Հոկտեմբեր 7/20, 1910 թուակիր նամակով, Սուրէն Պարթեւեան Թէոդիկին գրած է Տիկ. Ասքանազի՝ հանգուցեալ ամուսինին կենսագրութիւնը ձեռք ձգելու ճիգերուն մասին. «Ըսաւ, որ Եգիպտոս գրեւէ Կիւրճեանին, Սկրտիշեանին, եւ անոնցմէ պատասխանի մը կը սպասէ, ինչպէս նաեւ կը սպասէ որ դրկեն կարգ մը կարելոր յօդուածներ, որոնք Եգիպտահայ բերթերու մէջ հրատարակուեցան Ասքանազի մահուան առթիւ» (Սուրէն Պարթեւեան, «Միհրան Ասքանազ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի. էջ 167):

¹⁵⁷ *Ազատ Բեմ* (Աղեքսանդրիա, 1903-1905, Գահիրէ, 1906-1907)՝ եգիպտահայ պարբերաբերք:

¹⁵⁸ Միքայէլ Կիւրճեան, «Միհրան Ասքանազ», *Ազատ Բեմ*, 24 Դեկտեմբեր 1904:

¹⁵⁹ «Տ. Միհրան Ասքանազի Մահը եւ Յուղարկատրութիւնը», *Ազատ Բեմ*, 24 Դեկտեմբեր 1904:

¹⁶⁰ *Փեթակ* (Աղեքսանդրիա, 1903)՝ եգիպտահայ պարբերաբերք:

¹⁶¹ Մ. Ասքանազ *Փեթակ*ին աշխատակցած է Մեղրածած ծածկանունով («Ասքանազ. Միհրան», էջ 245):

¹⁶² Տե՛ս Միհրան Ասքանազ, «Հարեւանցիկ Նօթեր», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի. էջ 157-159:

¹⁶³ Ժողովրդական (Ֆրանսերէն):

¹⁶⁴ *Պարտէզ* (Աղեքսանդրիա, 1903-1904)՝ մանկավարժական հանդէս:

¹⁶⁵ «(...) [Ե]ւ ըստ այնմ հալածուեցաւ. դատաւիտուեցաւ. տուները, սրճարանները եւ լրագրաց մէջ՝ իր պաշտօնին ցանկացող վայրահաջ խմբագիրներէ, անարժան դատուեցաւ, անարժան, Պօղոսեան նախակրթարանի տղոց հայերէն, ո՛չ թէ գրաբարը, այլ գէթ աշխարհաբարը սորվեցնելու, եւ հոսկ նոյնն ձեր ուսուցիչը, երեսուն տարուան այս բազմարդիւն եւ յոգնաջան դասատուն, այս պատկառելի հայերէնագէտը, դուրս նետուեցաւ, կը լսէ՞ք կոր, դուրս այդ դպրոցէն, իբր անկար, զառամած ու տգէտ պատուելի մը...» (Կիւրճեան, «Միհրան Ասքանազ»): Թէոդիկ միայն ակնարկած է այս յօդուածին, յայտնելով, թէ հոն ան «արդար վրէժը լուծած է Ասքանազի հանդէպ գործուած աններելի անիրաւութեան մը, Աղեքսանդրիոյ Պօղոսեան վ[ա]րժ[ա]ր[ա]յնէն անոր հեռացման ակնարկելով», ու մասնակիօրէն մէջբերած է եզրափակումը («Միհրան Ասքանազ», էջ 244-245):

¹⁶⁶ Կիւրճեան տարեցոյցին վերստին աշխատակցած է 1914ին: Տե՛ս՝ Պետրոս Ազարան (Միքայէլ Մ. Կիւրճեան), «Դէպ ի Անհունը», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի. Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1914, էջ 165:

¹⁶⁷ Ի հեռուկս ինձի (Ֆրանսերէն):

¹⁶⁸ Յետգրութեան առաջին երկու պարբերութիւնները հետեւեալ տեսքով արտատպուած են Ա. Թէոդիկի գիրքին վերաբերեալ բաժնին մէջ. «Թէոդիկ. Տակաւին չունեցայ պատեհութիւն Ձեր Տիկնոջ գիրքը կարդալու. սկիզբէն մէկ երկու

- էջ կարդացի միայն, եւ կրնամ ըսել որ տպատրուբինս լաւ էր: Տիկինը գրելու մաքուր, կոկիկ, ճաշակաւոր, պիտի ըսէի ֆրանսական ձեւ մ'ունի որ ինծի հաճոյ է» («Դաստատան», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Է. Տարի. էջ 218):
- ¹⁶⁹ Դրամատունը (ֆրանսերէն *banquet*):
- ¹⁷⁰ Սիբայէլ Կիրճեան Օսմանեան Դրամատան Աղեքսանդրիոյ մասնաճիւղին հաշուապահ էր:
- ¹⁷¹ Թղթատարի (ֆրանսերէն *poste*):
- ¹⁷² Շուշանիկ Կուրղինեան (1878-1927)՝ արեւելահայ բանաստեղծուի:
- ¹⁷³ Շուշանիկ Կուրղինեան, «Շովափուն», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Է. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Ներսէսեան, 1913, էջ 30. «Ջրի Երեսին», *անդ*, էջ 74:
- ¹⁷⁴ Նոր Կեանք (Պաքու, 1911-1912) պարբերաբեր:
- ¹⁷⁵ Այս երկու տողերը հրատարակուած են հետեւեալ վերախմբագրուած կերպով. «Անխոջը Թեղիկ. - "Տարեցոյց" ից երեւում է որ դուք ժամօրոյցի եւ յոգնելու մասին գաղափար չունիք» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյցս», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Է. Տարի. էջ 4):
- ¹⁷⁶ Հմայեակ Քինջ. Պախիարեան (այնուհետեւ՝ շուշանիկ վարդապետ եւ ծայրագոյն վարդապետ. ?-1961), բանասէր: Ըստ Կարօ Գեորգեանի, «փնմտունի շուրջ» էր մահուան ժամանակ («Հողվրտիք», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, 9րդ Տարի, Պէյրուս, 1962, էջ 623), իսկ Բախտիար Յովակիմեան գրած է 1877 (հարցման նշանով) (Յովակիմեան, *Հայոց Ճածկանուններ*, էջ 699):
- ¹⁷⁷ Նախադասութեան այս հատուածը լոյս տեսած է հետեւեալ շարադրանքով. «... Դուք իրացուցած էր արուեստը բազմազան եւ բազմերկեան գրական ծաղիկներէ ա՛յնքան հիմնալի ծաղկեփունջեր յօրինելու եւ մէն մի Ամանորի՝ Հայ գրասէրներու անակնկալներ մատուցանելու» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյցս», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Է. Տարի. էջ 4):
- ¹⁷⁸ Բանաստեղծութիւնը լոյս տեսած չէ տարեցոյցին մէջ:
- ¹⁷⁹ Մարգիս Թիքիմեան (Շարասան, 1880-1949)՝ արեւմտահայ թատերագետ:
- ¹⁸⁰ Նամակը անբուակիր է: Թուագրուած է ըստ բովանդակութեան:
- ¹⁸¹ Գրիգոր Օտեան (1834-1887)՝ արեւմտահայ հրապարակագիր եւ քաղաքական գործիչ:
- ¹⁸² Արփիար Արփիարեան (1851-1908)՝ արեւմտահայ արձակագիր, խմբագիր եւ քաղաքական գործիչ:
- ¹⁸³ Գրիգոր Զօհրապ (1861-1915)՝ արեւմտահայ արձակագիր եւ իրաւաբան:
- ¹⁸⁴ Լեւոն Բաշալեան (1868-1943)՝ արեւմտահայ արձակագիր եւ խմբագիր:
- ¹⁸⁵ 1912ին Թեղիկի հրատարակած էր *Տիպ Ու Տաղ*՝ հայկական տպագրութեան 400ամեակին առիթով:
- ¹⁸⁶ Բաֆֆի (Յակոբ Մելիք-Յակոբեան, 1835-1888), արեւելահայ վիպասան:
- ¹⁸⁷ Գարրիկ Մունդուկեան (1825-1912)՝ արեւելահայ թատերագիր:
- ¹⁸⁸ Լէօ (Առաքել Բաբախանեան, 1860-1932)՝ արեւելահայ պատմաբան ու բանասէր: Իր գրական գործունէութեան սկզբնական շրջանին վիպական գործեր արտադրած է:
- ¹⁸⁹ Շարասան, *Թրքահայ Բեմն Եւ Իր Գործիչները (1850-1908)*, Կ. Պոլիս, Տպ. Արաքս, 1914:
- ¹⁹⁰ Այս գործը 1907ին պատկուած էր «Ժգմիրեան» մրցանակով:
- ¹⁹¹ Կ'ակնարկէ վաղամեռիկ դերասան Պետրոս Աղանեանին (1843-1891):
- ¹⁹² 1914ին Շարասանի ստորագրած յօդուածին որպէս ծանօթագրութիւն (տես ստորեւ), Թեղիկի գրած էր. «Շարասան պատրաստած ունի Աղանեանի վրայ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը -- բոլորովին տարբեր մինչեւ հիմա նոյնանման ողորդողին մասին երեւցածներէն -- գոր ի մօտոյ տպագրութեան պիտի յանձնէ» (*Ամէնուն Տարեցոյցը*, Է. Տարի. էջ 272): Այս գործը լոյս տեսած չէ:

¹⁹³ Կ'ակնարկել Հ. Վարդան Հացունիի կենսագրականին, որ ընդգրկում է հետեւեալ հատորին մէջ. *Քերթումք հռչակաւոր դերասան Պետրոս Հ. Աղամանի եւ Կենսագրութիւն*, Վենետիկ, Տպ. Ս. Դազար, 1896:

¹⁹⁴ Գրիգոր Նարեկացի (951-1003)՝ միջնադարեան բանաստեղծ:

¹⁹⁵ Յովհաննէս (Իւան) Այվազովսկի (1817-1900)՝ ռուսահայ նկարիչ:

¹⁹⁶ Այս ուսումնասիրութեան իրականացումը յայտնի չէ:

¹⁹⁷ 1895ին Սոֆիայէն հեռագիր մը կը հաղորդէր. «Յունիսի 23-ին (մ.տ.) երեկոյեան ժամը 9-ին Կ. Պոլսում դաշնակցականները զարկեցին նշանաւոր ՄԱՏՆԻՉ վիրաբոյժ ԹԻԽԻՆԻՆԶԵՎՍԻՆ: Մատնիչը մերձ ի մահ է: Ահաբեկիչները ազատ են: Ժողովրդի ոգեւորութիւնը անսահման է: Անսահման է նոյնպէս թիւրք կառավարութեան սարսափը» («Մատնիչ Վիրաբոյժ Թիւքինցեվի Զարկումն», *Դրօշակ*, 8, Յուլիս 1895, էջ 1. գլխագրումը բնագրային է): Այնուհետեւ, Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի իրապարակած տեղեկագիրը կը նշէր, թէ Մայիս 7/20ի նիստին «քննութեան ենթարկեց եւ վերահաստեղծեալ այն տպագիր ստուգարաններուն (document) եւ մանրամասն տեղեկագրերուն, [որոնք] ներկայացուած էին նախկին յեղափոխականի մը, դաւաճան Մկրտիչ Թիւքինցեվի կեանքի եւ վերջին երեք տարիներու հանրածանօթ գործունէութեան»: Կաւեցներ, թէ «ուստի, ի նկատի առնելով, որ վիրաբոյժ Մկրտիչ Թիւքինցեվն ոչ միայն դասաւոր մը եղած է յեղափոխական բանակէն, այլ եւ կարեւոր գաղտնիքներ երեւան հանած եւ իր նախկին յեղափոխական ընկերները մատնած է, եւ թուրք ոստիկանութեան ձեռքը հօգոր ու անարգ գործիք մը եղած է հայ յեղափոխականի անունը աղարտող, Կեդրոնական Կոմիտեն միաժամյան մահուան դատապարտեց դաւաճան Մկրտիչ Թիւքինցեվը, վճռին գործադրութիւնը յանձնելով Զոհ Կոմիտէին ահաբեկիչներու գնդին»: Ծանօթեմ վիրաւորում, Թիւքինցեվն մահացած էր Յունիս 27/Օգոստոս 10, 1895ին («Դաւաճան Ս. Թիւքինցեվի Դատապարտութեան Տեղեկագիրը», *Դրօշակ*, 9, Յուլիս 1895, էջ 3):

¹⁹⁸ Մկրտիչ Թիւքինցեան (Թիւքինցեվ) (1850ականներ-1895), վիպագիր:

¹⁹⁹ Արփիար Արփիարեանի դէմ 1898ին գրուած իր ամբաստանագրին մէջ, Մելքոն Կիւրճեան, ինչեւէ ետք, թէ ինչպէ՞ս էտրէն Նար-Պէյ եւ Լեւոն Շանթ, ուրիշներու շարքին, վտանգէ գերծ եղած էին Թիւքինցեանի միջնորդութեամբ, կը նշէր. «Այո՛, ես արձակ համարձակ կ'ըսեմ որ եթէ կարելի ըլլար, շատերու կը հասնէի այդ մարդու ձեռքովը: Ու ինձի բերկրութիւն էր տեսնել որ բարոյապէս ինկած մարդու մը աչքին մէջ արցունքը կը պղպջակէր բառերովս եւ ցանկալի կորուստի մը ետեւէն հալեցնող տաք հառաչանքը կը լսէի շրթունքներուն վրայ: Ու թող չսրբանայ այր. սրբաբոյր եգոփտը [Արփիարեանը], հոն՝ ուր ինք սրընթատով ու գիշերային ուրուականի պէս կը սասէր՝ ոստիկանութեան նախադրարին իֆթարին ներկայ գտնուելու, *Թիւքինցեան արձակ համարձակ կը մտնէր եւ հայ մը չկար որ չգիտնար: (...) Թէ ինչո՞ւ յեղափոխութիւնը ատոնք [Թիւքինցեանը եւ Մամբրէ վարդապետը] մահուան դատապարտեց, ատիկա ինձի չվերաբերիր. ես ոչ անոնց դատախազն եմ եւ ոչ փաստաբանը» (Մելքոն Կիւրճեան, «Արփիար Արփիարեան», *Հայրենիք Անսագիր*, Ապրիլ 1932, էջ 126. ընդգծումը մերն է):*

²⁰⁰ Կ'ակնարկել հրեայ ծագումով ֆրանսացի զինուորական Ալֆրէտ Տրէյֆիւսին (1859-1935), որ 1894ին հիմնագործ մեղադրանքով ցկեան բանտարկութեան դատապարտուած էր: Ան 1899ին անմեղ ճանչցուած ու ներում արժանացած էր՝ ամբողջ Ֆրանսան ցնցող գայթակորներէ մը ետք (L'affaire Dreyfus):

²⁰¹ Արշակ Զօպանեան (1872-1954)՝ արեւմտահայ գրագետ ու հանրային գործիչ:

²⁰² *Ճաղիկ* (Պոլիս, 1895)՝ գրական հանդէս:

²⁰³ *Ճաղիկի* 7րդ թիւին մէջ (20 Մայիս 1895) յայտարարուած է, թէ Պարոնեանի եւ Աղամանի մահուան տարեդարձին առիթով յաջորդ երկու թիւերը նուիրուած պիտի ըլլային անոնց կեանքի եւ գործի ուսումնասիրութեանց («Բացառիկ թիւեր», *Ճաղիկ*,

- 20 Մայիս 1895, էջ 264): Պարոնեանին նուիրում է Տրդ թիւ (8 Յունիս 1895), իսկ Աղամեանին՝ 9րդ թիւը (20 Յունիս 1895):
- 204 Գրիգոր Նարեկացիի նուիրում *Ծաղիկի* յատուկ թիւ եղած չէ: Խօսքը կը վերաբերի հետեւեալ ուսումնասիրութեան՝ Արշակ Չօպանեան, «Գրիգոր Նարեկացի. Գրական Ուսումնասիրութիւն», *Ծաղիկ*, 8 Ապրիլ 1895, էջ 129-135. 22 Ապրիլ 1895, էջ 170-189 (նոյն, *Դմբեր*, Փարիզ. Հրատ. Հայ Կրթական Հիմնարկութեան, 1924, էջ 3-28: Տե՛ս նաեւ նոյն) «Ուսումնասիրութեան Մը Ընթերցում», *Ծաղիկ*, 20 Մայիս 1895, էջ 261-264 (պատասխան Արփիար Արփիարեանի դիտողութիւններուն):
- 205 *Շիրակ* (Աղեքսանդրիա՝ 1905, Գահիրէ՝ 1906-1907, Պոլիս՝ 1909), գրական հանդէս:
- 206 Միքայէլ Ս. Կիրճեան Վահան Թէքէեանի հետ խմբագրած էր *Շիրակի* առաջին շրջանը:
- 207 Վ. Ջարդարեան 1912ին պատրաստած էր առաջին հայկական շարժանկարը՝ «Հայկական Սինեմա» անունով, որ ցուցադրուած է Մարտ 1913ին Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ: Ցուցադրութեան ընդմիջումներուն Շարասան բանախօսած էր հայ բատրոնի մասին: 1913ին շարժանկարը շրջագայած է Միացեալ Նահանգներու 13 հայաշատ քաղաքներու մէջ, Հ.Բ.Ը.Մ.ի տեղական մասնաճիւղներուն հովանաւորութեամբ (Արծուի Բախչինեան, *Հայերը Համաշխարհային Կինոյում*, Երեւան, ԳԱԹ Հրատ., 2004, էջ 38-40):
- 208 Յարութիւն Ալիքսանեան (1857-1918)՝ դերասան:
- 209 Շարասան, «Հայ Բեմական Գործիչներ. Յարութիւն Ալիքսանեան», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, էջ 264-271: Փոփոխութիւնը կատարուած չէ. երկու անգամ տպուած է «Մեծն Ներսէս» (էջ 265-266):
- 210 Նամակին սկզբնատրութիւնը յայտնապէս պահպանուած չէ: Կը բուսագրեմբ զայն ըստ բովանդակութեան:
- 211 Այս տողերը կը ներկայացնեն արեւմտահայ յայտնի հրապարակագիր ու քաղաքական գործիչ Գրիգոր Օտեանի տապաւնագիրը (Փէր Լաշէզ գերեզմանատուն, Փարիզ):
- 212 Եղիա Տեմիրճիպաշեան (1854-1908)՝ արեւմտահայ գրագէտ:
- 213 Մինաս Չերազ եւ Եղիա Տեմիրճիպաշեան ուսում ստացած էին Խասգիւղի Ներսէսեան վարժարանին մէջ:
- 214 Տեմիրճիպաշեանի եղերական մահէն ետք, Թեոդիկ հրատարակած է անոր հետ կապուած հետեւեալ նիւթերը մինչեւ 1913. Սուրեն Պարթեւեան, «Պերպլեւեան եւ Եղիա», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Գ. Տարի, էջ 92-95. «Եղիա»՝ Ինք Իր Մէջ», *անդ*, էջ 181-184. Եղիա Տեմիրճիպաշեան, «Փոստորայն», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 123. «Անտիպ էջեր Եղիայէ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 19-26. Եղիա Տեմիրճիպաշեան, «Մատենան Անթոց, Ողջակէտք», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Զ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Տէր Ներսէսեան, 1912, էջ 25-26. «Անտիպ Նամակներ Եղիայէ», *անդ*, էջ 31-35. Եղիա Տեմիրճիպաշեան, «Ընթոստ Յարութիւն (Բուրվառ-Դագաղ)», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Է. Տարի, Տպ. Հ. եւ Վ. Ներսէսեան, 1913, էջ 16-17. Տոքթ. Տ. Գարամաճի, «Եղիա Տեմիրճիպաշեան», *անդ*, էջ 17-22:
- 215 Չերազի այդ հատորը լոյս տեսած չէ:
- 216 Այդ նամականիին միայն մէկ մասը լոյս տեսած է տարեցոյցին մէջ: Տե՛ս հետեւեալ հրատարակութիւնները. «Ե. Տեմիրճիպաշեան մտերմներու հետ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, էջ 29-36 (երեք նամակներ՝ 1869 եւ 1874 թուականներէն). «Ճշմարտութիւններ Անցեալէն՝ Ներկային Յարմարող», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԶ. Տարի, Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1922, էջ 49-50 (1898ի ամբողջական նամակ մը). «Հասրէյ Ու Իր “Արծի”-ը», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԷ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1923, էջ 65-66 (1897ի ամբողջական նամակ մը). «Եղիայէն Առ Չերազ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԸ. Տարի, Փարիզ, Տպ. Զ. Բ. Թիւրապեան, 1924, էջ 35-41 (1878-1897 թուականներէն 8 նամակներու հատումներ. «Ուշագրաւ Նամակ

- Մը», *Ամենուն Տարեցոյցը, ԻԱ. Տարի*, Փարիզ, Տպ. Մասիս, 1927, էջ 297-298 (ամբողջական նամակ մը՝ 1898էն):
- ²¹⁷ Minas Tcheraz, *Poètes arméniens*, Paris, E. Leroux, 1913.
- ²¹⁸ «Հայ Քերթողներ», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ը. Տարի*, էջ 127:
- ²¹⁹ Արամ Անտոնեան (1875-1951)՝ արեւմտահայ արձակագիր ու խմբագիր:
- ²²⁰ Արամ Անտոնեան, *Գանձարան Բարձրագոյն Դասընթացը*, Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1912:
- ²²¹ Archag Tchobanian, *Poèmes Arméniens, Anciens et Modernes*, Paris, A. Charles, 1902.
- ²²² Խօսքը կը վերաբերի ամերիկացի հանրային գործիչ եւ հայ գրականութեան թարգմանիչ Ալիս Սթոն Պլաքուելին (Alice Stone Blackwell, 1857-1950):
- ²²³ Alice Stone Blackwell, *Armenian Poems*, Boston, Roberts, 1896 (Բ. վերանշակուած հրատարակութիւն՝ Պոստըն, 1917):
- ²²⁴ Պետրոս Դուրեան (1852-1871)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ:
- ²²⁵ Չակերտուած նախադասութիւնը բնագրային չէ: Անտոնեան գրած է. «Արշակ Չօպանեան որ ամբողջ հատոր մը նուիրած է Դուրեանի, ֆրանսերէնի թարգմանած է անոր բանաստեղծութիւններէն մէկ բանին: Ամերիկացի գրագիտուի մըն ալ՝ Միս Ալիս [sic], 1895ին անգլիերէնի թարգմանած է Դուրեանի ոտանաւորները եւ հրատարակած Պօսթընի ամենէն նշանաւոր թերթերուն մէջ» (Անտոնեան, *Գանձարան*, էջ 127):
- ²²⁶ 1893ին Պլաքուել գրած է Չերազին. «Անգլերէն ոտանաւորով թարգմանած եմ Խորէն Լուսինեանի (Նար-Պէյ - Վ.Մ.) երկու բանաստեղծութիւնները, յիշուած՝ “L’Arménie”-ի մէջ, ու նաեւ Պետրոս Դուրեանի բանաստեղծութիւնը, Պատկանեանէն երկու բանաստեղծութիւններ եւ Սայաթ-Նովայի երգերէն մէկը՝ ձեր թարգմանութեամբ» (*L’Arménie*, 1er juillet 1896. տես Tcheraz, *Poètes Arméniens*, էջ VIII): 1897ին, ամերիկացի յօդուածագիր մը՝ Պլաքուելի թարգմանութիւններէն մեկնելով, Դուրեանի վերլուծումը կը կատարէր ու կը մատնանշէր, թէ ամերիկացի թարգմանչուիին ղիմած էր Չերազի օժանդակութեան (D. A. Hughes, “An Armenian Keats”, *The Cornell Magazine*, September 1897, p. 315-316): Պլաքուել հրատարակած էր Դուրեանի 12 բանաստեղծութիւններու թարգմանութիւնը 1896ի իր հատորին մէջ, աւելցնելով երեք թարգմանութիւն 1917ին:
- ²²⁷ Արշակուոյի Թէոդիկ 1895-1898ին ուսում ստացած էր Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ:
- ²²⁸ Հրանտ Նազարեանց (1884/1886-1962)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ: 1913ին հաստատուած էր Իտալիա:
- ²²⁹ Դան Փիէրօ Լուչինի (Gian-Pietro Lucini, 1867-1914)՝ իտալացի բանաստեղծ եւ Նազարեանցի գործակից: Անոր մասին, տես՝ Հ. Նազարեանց, «Դիան Փիէրօ Լուչինի», *Բագին*, Յունուար 19 եւ 26, 1912, նաեւ *Ամենուն Տարեցոյցը, Զ. Տարի*, էջ 40-42 («Սպիտակ Խորհուրդը» եւ «Երազին Յաղթանակը» թերթուածները) Հ. Նազարեանցի թարգմանութեամբ, եւ հրատարակուած գիրքերու ցանկը): Թէոդիկ հրատարակած է նաեւ Դուրեանի մասին անոր կարծիքը եւ «Տրուումը»-ի խաղերէն թարգմանութիւնը՝ անգլերէն (Նազարեանց) եւ ֆրանսերէն (Չերազ) թարգմանութիւններուն հիմամբ («Սկիտարի Սոխակը» Իտալիոյ Մէջ. “Հայ Լեւիտարիոն” Պետրոս Դուրեան, *Ամենուն Տարեցոյցը, Ը. Տարի*, էջ 55-57):
- ²³⁰ Լուչինի իր մահկանացուն կնքած էր Պրելիայի մէջ, Յուլիս 13, 1914ին: Մարմինը փոխադրուած ու հրկիզուած է Սիլանօ:
- ²³¹ Նազարեանցին ուղղուած Լուչինիի նամակները տես՝ D. Cofano, *Il Crocevia Occulto, Lucini, Nazariantz e la Cultura del Primo Novecento*, Fasano, Schena, 1990:
- ²³² Լուչինիի 18 տարուան կինը՝ Դիուտիքա Լուչինի (1861-1941):
- ²³³ Լուչինի տարիներէ ի վեր հիւանդ էր ոսկրային թոքախտով:
- ²³⁴ Այդ ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսած չէ: Լուչինիի հայալեզու գործունէութեան ազնարկած է Ֆրանցօ Նիքքի Վալենթինի 1913ին, *Ամենուն Տարեցոյցը*ին մէջ

քաղաքացիական պարզամտությամբ յօդուածի մը մէջ. «Իտալիոյ մէջ Էնրիք Բարտիլէ կը նայտարարէ ինքզինքը բարեկամը Հայաստանի այն գմայելի յօդուածով զոր կը նուիրէ Հրանտ Նազարեանցի, բայց հայանպաստ այս գեղեցիկ շարժումին բուն նախաձեռնողը ճիւղն Բիւթրո Լուչինին է, մեծամուն բանաստեղծ-փիլիսոփան որ ատենն մը ի վեր իր պայքարող գրիչը նուիրած է Հայաստանի, ինչպէս արդէն կը վկայեն իր լաւագոյն յօդուածները. «Փիք Բիւթար եւ Հայաստան», «Քիւրտերը», «Ի պատիւ Եփրեմ Նահին», «Սահմանադրական Թուրքիոյ ծագումը», «Ինչ որ բնա շըրին Թուրքերը»» (Ֆրանցո Նիքքի Վալենթինի, «Մարսափի Եւ Յոյսի Երկիրը», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, էջ 233):

²³⁵ Յիշեալ քաղաքացիական ու կարծիքը լոյս տեսած չեն տարեցոյցին մէջ:

²³⁶ Իտալացի բանաստեղծ Էնրիք Բարտիլէ (1884-1951) իտալերէնի քաղաքացիական է Նազարեանցի բանաստեղծութիւններու չորս հատորներ: Թեոդիկ հրատարակած է Նազարեանցի մասին անոր մէկ յօդուածը (Էնրիք Բարտիլէ, «Հայ Խորհրդապաշտ Բանաստեղծ Մը՝ Հրանտ Նազարեանց», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, էջ 146-152), որ քաղաքացիական էր նոյնիմեք բանաստեղծին կողմէ. հմմտ. Ենովք Արմենի ուղղում Զուրաբ 28, 1913ի անոր նամակը, որ քաղաքացիական մէջքերուած է յօդուածը՝ գրեթէ ամբողջութեամբ (Վարդան Մատթոսեան, «Հրանտ Նազարեանցի Նամակները Ենովք Արմենին», *Քաղաքացի*, 1-4, 2006, էջ 381-384. հմմտ.՝ Հրանտ Նազարեանց, *Աստղահեւ Մենութիւն*, Ընտրանք. Երեւան, «Մարգիս Խաչենց», 2008, էջ 477-481):

²³⁷ Enrico Cardile, *Determinazioni (1a. serie)*, Palermo, 1914 (գրական քննադատութեան հատոր մըն է՝ Լուչինիի նախաբանով): Զուրաբ 20, 1914ին Լուչինիին գրած իր վերջին բացիկով, Բարտիլէ կը հաղորդէր, թէ շուտով պիտի դրկէ այդ հատորէն օրինակ մը, սակայն Լուչինի մահացած է. ըստ երեւոյթի, առաքումն առաջ (Enrico Cardile, *Lettere a Lucini*, Caltanissetta, Lussografica, 2005, էջ 173):

²³⁸ Enrico Cardile, «Հայկական Հարցն Իտալիոյ մէջ», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, Կ. Պոլիս, 1915, էջ 31-33:

²³⁹ «Հէկեկալ, լալ, աղօթի՛» հուսասարապէս նկուն է./ Ուժգօրէն կատարէ՛ քու երկար եւ ծանր գործը/ Այն ճանապարհին վրայ, որ Բախտը ուզած է քեզ կանչել/ Եւ ապա, ինծի նման, տառապէ՛ ու մեռի՛ր առանց խօսելու» (հայերէն բառացի քաղաքացիական): Նազարեանց մէջքերած է ֆրանսացի բանաստեղծ Ալֆրէտ Տը Վինյիի (Alfred de Vigny, 1797-1863) «Գալլին Մահը» («La Mort du Loup») բանաստեղծութեան վերջին չորս տողերը:

²⁴⁰ Մաղաքիա Արք. Օրմանեան (1841-1918)՝ պատմաբան, աստուածաբան, Պոլսոյ Պատրիարք (1896-1908):

²⁴¹ Կ'ականարկէ՝ Պոլսոյ ապագայ պատրիարք Մեսրոպ Արք. Նարոյեանին (1875-1944):

²⁴² Անճշտ վիճակներու միջոցով, այս նախադասութիւնը հրատարակուած է տարեցոյցի կարծիքներու բաժնին մէջ: Տես՝ «Կարծիքներ 1915ի Փորձաքննարար Տարեցոյցի Մասին», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ժ. Ժ. Տարի, . էջ 9:

²⁴³ Երուսաղէմի ապագայ պատրիարք Մեսրոպ Արք. Նշանեանը (1872-1944) այդ շրջանին Ս. Յակոբեանց տպարանին ու մատենադարանին տեսուչն էր: Վերջերս լոյս տեսած է Թեոդիկի՝ 1911-1926ին անոր ուղղում ճանապարհին փունջ մը (Վաչէ Ղազարեան, «Թորոնայ Զաւակներու Հայր»՝ Թեոդիկ, *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. Ի.Զ., 2006, էջ 263-296):

²⁴⁴ Կ'ականարկէ Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի աւագ քրոջ՝ Արաքսի Տէր Ներսէսեանին (1894-1985):

²⁴⁵ Կ'ականարկէ ֆրանսահայ արուեստաբան Սիրարփի Տէր Ներսէսեանին (1896-1989):

²⁴⁶ Կ'ականարկէ 1915ին պատրաստուելիք ու 1916ին լոյս տեսնելիք տարեցոյցին: 1916-1920 թուագրեալ միացեալ հատորը լոյս տեսած է 1919ի վերջաւորութեան:

- ²⁴⁷ Թադեոս Աստուածատուրեան, *Համաբարբառ Հին Եւ Նոր Կտակարանաց*, Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1895:
- ²⁴⁸ Տես այս մասին Թեոդիկի անբուսկիր (հաւանաբար՝ Յունուար-Փետրուար 1915ին գրուած) բացիկը Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանին (Ղազարեան, «Թղթեայ», էջ 270):
- ²⁴⁹ Տիգրան Չիբունի (Չիբճեան, 1881-1960), ազգագրագէտ:
- ²⁵⁰ Թերեւս կ'ակնարկէ բանաստեղծ Վահրամ Չիբճեանին (°-1937) (հմմտ.՝ Յովակիմեան, *Հայոց Ճածկանուններ*, էջ 696):
- ²⁵¹ Չիբունիի կենսագրութեան մէջ (*Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 279) յիշատակուած են 22 անտիպ երկեր, որոնց շարքին՝ «Հայ[երէն] Նոր Բառարան»ը: Թեոդիկի ու Չիբունիի համատեղ սկսած մայր բառարանին մասին, որ անկատար մնացած է՝ Թեոդիկի վերահաս բանտարկութեան ու արքային եւ ապա՝ իրերայաջորդ ողբերգական տարիներուն պատճառով, տես նաեւ՝ վերոյիշեալ բացիկը Նշանեանին (Ղազարեան, «Թղթեայ», էջ 270):
- ²⁵² Բաբգէն Արք. Կիլիկեան (1868-1936)՝ բանասէր, Կիլիկիոյ արքունից Կաթողիկոս (1930-1936):
- ²⁵³ Բաբգէն Եպս. Կիլիկեան, *Քաջն-Վարդան*, Պոստըն, Տպ. Ազգ. 1920:
- ²⁵⁴ Մեծ Եղեռնի շրջանին Թեոդիկ բանտարկուած է 1915-1916ին եւ ապա արքայութեան: Պոլիս վերադարձած է 1918ի վերջաւորութեան:
- ²⁵⁵ Եղիշէ արք. Դուրեան (1860-1930)՝ գրագէտ ու բանասէր, Պոլսոյ (1909-1910) եւ Երուսաղէմի (1922-1930) պատրիարք:
- ²⁵⁶ Փառէն Արք. Մեքրոնեան (1873-1956)՝ բանասէր:
- ²⁵⁷ Արշակ Ալաոյանեան (1879-1962)՝ պատմաբան ու բանասէր:
- ²⁵⁸ Հաւանաբար կ'ակնարկէ այն իրողութեան, որ 1916ին Բաբգէն Արք. Կիլիկեան հիմնադիրներէն եղած էր «Վարդանանց Ասպետներ» (Knights of Vartan) կազմակերպութեան, որ ցարդ գոյութիւն ունի ԱՄՆի մէջ:
- ²⁵⁹ Կ'ակնարկէ *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին* հատորին:
- ²⁶⁰ Հրաչեայ Տէր Ներսէսեան (1879-1960) սեփականատէրերէն էր Պոլսոյ «Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան» տպարանին, ուր մինչեւ 1913 տպուած էր *Ամէնուն Տարեցոյցը*: Ան 1920ական բուսականներուն տպագրական գործը վերսկսած է Փարիզի մէջ, ուր հիմնած է «Մասիս» տպարանը:
- ²⁶¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեանի *Ազգապատում*ին առաջին երկու հատորները լոյս տեսած էին Պոլիս, 1910-11ին:
- ²⁶² Մատթէոս Արք. Իգմիրեան (1845-1910) եղած էր Պոլսոյ Պատրիարք (1894-1896 եւ 1908-1909) եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1909-1910):
- ²⁶³ Օրմանեանի *Ազգապատում*ին երրորդ հատորը լոյս տեսաւ յետմահու (Երուսաղէմ, 1927):
- ²⁶⁴ Բաբգէն Եպս. Կիլիկեան 1916-1917ին եւ 1920-21ին Ամերիկայի թեմի առաջնորդական տեղապահը եղած էր:
- ²⁶⁵ Փոխաբերական ակնարկութիւն Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան:
- ²⁶⁶ Մինաս Չերազ, «Պոլսահայ Յիշատակներ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺՁ. Տարի, էջ 52-59:
- ²⁶⁷ Օղի բուժում (Ֆրանսերէն):
- ²⁶⁸ Հանգստեան բուժում (Ֆրանսերէն):
- ²⁶⁹ Սնունդի բուժում (Ֆրանսերէն):
- ²⁷⁰ Հիւմախաւ տառապող Արշակուի Թեոդիկը 1921ին բուժուելու նպատակով փոխադրուած էր Ջուիցերիա, ուր իր մահկանացուն կնքեց 1922ին:

NEWLY-DISCOVERED LETTERS ADDRESSED TO TEOTIG
(SUMMARY)

VARTAN MATIOSSIAN
varnyl@yahoo.com

Teotig (1873-1928) was a Western Armenian writer and journalist well-known during the first quarter of the twentieth century, along other works, for the publication of his *Amenun taretseytse* (Everyone's Almanac), which appeared in Constantinople, Venice, Vienna, and Paris from 1907-1929. His almanac reached a level that has remained unsurpassed among works of this genre in Armenian journalism, and became a reference source for new generations of researchers.

Each volume of *Amenun taretseytse* recorded quotes from many letters received from important names of Armenian literature, which is evidence that Teotig kept a voluminous correspondence with them, as well as many other writers. This publication offers to the reader 20 unpublished letters from various authors, such as Patriarch Maghakia Ormanian, Bishop Papken Gulesserian, Father Arsen Ghazikian, Dikran Gamsaragan, Suren Bartevian, Mikayel S. Gurjian, Vahan Totovents, Shushanik Kurghinian, Minas Tcheraz, Hrand Nazariantz, Inga Nalbantian, and many others.

The whereabouts of the originals are unknown. Photocopies of these letters are kept in a folder at the Krikor and Clara Zohrab Information Center of New York, together with many other letters addressed to different people, and samples of poems and manuscripts. They appear to have been collected by Sarkis Sakayan, a literary amateur friends with Teotig. The letters, which have been annotated in detail, contain valuable information that enriches our knowledge of literary, culture, and political issues of the time.